

Андра Николић
ЕКОНОМСКО СТАЊЕ СРБИЈЕ У XIV ВЕКУ

Часлав Оцић
АКТУЕЛНОСТ НИКОЛИЋЕВИХ
ПОЛИТЕКОНОМСКИХ ИДЕЈА

Београд, 2012.

Библиотека

CONTINUUM

*...Ја бијах онај који цијели
живој на раскрсницама сјајах,
размишљах, оклијевах. Бијах онај
који се њијах како да небо не
сјајари, а из њеја се сјајално рађају
нова и нова јодишња доба...*

Натпис на стећку,
околина Стоца, 1258. година

Андра Николић

ЕКОНОМСКО
СТАЊЕ СРБИЈЕ
У XIV ВЕКУ

Часлав Оцић

АКТУЕЛНОСТ
НИКОЛИЋЕВИХ
ПОЛИТЕКОНОМСКИХ
ИДЕЈА

ДРУШТВО ЗА ПРИВРЕДНУ ИСТОРИЈУ

Prof. Volkmann

Садржај Table of Contents

Актуелност Николићевих
политекономских идеја
Часлав Оцић

Nikolić's Politeconomic Ideas
Revisited
Časlav Očić
7-18

**ЕКОНОМСКО СТАЊЕ СРБИЈЕ
У XIV ВЕКУ
АНДРА НИКОЛИЋ**

**ECONOMIC STATE OF SERBIA
IN XIV CENTURY
ANDRA NIKOLIĆ**
19-52

Андре Николић: Биобиблиографија
Приредио Часлав Оцић

Andra Nikolić: Biobibliography
Compiled by Časlav Očić
53-54

Андре Николић
Лука Лазаревић

Andra Nikolić
Luka Lazarević
55-56

Часлав Оцић

АКТУЕЛНОСТ НИКОЛИЋЕВИХ ПОЛИТЕКОНОМСКИХ ИДЕЈА

Однос света друштвене моћи и одлучивања (*йолийишке*) и света производње, расподеле, размене и потрошње (*економије*) несумњиво спада међу најважнија питања нововековне друштвене теорије. За разумевање односа економије и политике нужно је развити приступ који их априорно не антагонизује, јер су у реалном свету привреда и политика неодојиви¹. Тај приступ би могла да буде – *йолийишка*

¹ Ницан и Бихлер [Jonathan Nitzan and Shimshon Bichler 2009] тврде да је раздвајање економике и политике било неопходно да би се омогућило 1. неокласичној економици да заснује теорију вредности на *корисносћи*, и 2. марксистима да своју радну теорију вредности утемеље на квантификованом апстрактном *раду*. Неокласичној утилитетној и марксистичкој радној теорији вредности насупрот, они предлажу своју теорију вредности засноване на *моћи* (power theory of value). Према њима, структура цена нема никакве везе с тзв. материјалном сфером производње и потрошње. Квантификација моћи у ценама није последица екстерних закона – ни природних ни историјских – него је у потпуности социјетално интернализована, тј. уроњена у друштво.

У капитализму, моћ је владајуће начело, с обзиром на то да је укореењен у приватну својину која у том систему има средишње место. Приватна својина је потпуни и једини чин институционалног искључења (institutional exclusion), а институционална ексклузија је ствар организоване моћи. И с

економија. Она – у идеалној равни – објашњава везу политике и економије и превазилази уске претпоставке (од 70-их година 19. века на Западу доминантне) економске и (савремене) политичке науке.

Основна тешкоћа у објашњењу природе и начина функционисања веза економске и политичке сфере лежи у различитим гледањима на предмет економске, односно политичке науке: док прва наглашава *тиржиште*, друга ставља нагласак на *моћ*. Логика англосаксонске, *mainstream*, економике не може лако изаћи на крај с феноменом моћи као принуде, с обзиром на то да она почива на аксиому индивидуалног слободног избора. Политичка наука исто тако не може лако прихватити дедуктивне поступке економике којима се инсистира на истраживању замишљеног света неограничене рационалности, уместо емпиријски лако уочљивог света неразумевања, сукоба интереса² и присиле.

обзиром на то да је моћ која стоји иза приватне својине деномирана у ценама, Ницан и Бихлер тврде да постоји потреба за теоријом вредности заснованој на *моћи*.

Капитализација је, према њиховој теорији, мера моћи исказана у садашњој дисконтованој вредности будућих зарада (узимајући при том у обзир и ризик). Ова формула је основа за *финансије* које представљају свепрожимајућу (и субординирајућу) логику капитализма. Логика је инхерентно диференцирајућа, јер сваки капиталист тежи да акумулише веће зараде него његови конкуренти. Ницан и Бихлер називају тај процес диференцијалном акумулацијом. За формулисање теорије вредности засноване на *моћи* потребна је диференцијална акумулација, где је стопа раста капитализације једног власника виша од просечног темпа капитализације.

² Модерни рационализам (на супрот страстима и хероизму романтизма) донео је универзализацију *интереса* и њихову ле-

Индивидуалне и колективне воље сукобљавају се у (бес)коначном свету релативне (па и апсолутне) оскудице на различите начине; отуд су у историјској равни уочљиве значајне промене у концептуализацији односа економије и политике.

Критеријум за утврђивање врста политекономских теорија јесте начин на који настоје да систематски анализирају однос економских и политичких процеса. Тај однос може се замислити као узрочни однос једног и другог процеса (детерминистичка теорија), као однос реципроцитета (интерактивна теорија) или као континуитет понашања (бихејвиористичка теорија)³.

Класичне политекономске теорије развијане су углавном у раноиндустријализованим англосаксонским друштвима Северне Америке и Западне Европе – у либералним демократијама, у којима се имућна средња класа учврстила до средине 19. века. Изван овог круга не налазе се само земље тзв. трећег света

гитимизацију. И то не само као легитимност интереса опстанка и развоја, тј. побољшања живота појединца и заједнице, него, с обзиром на реалну констелацију моћи, и као легитимност интереса потчињавања, искоришћавања и уништења других (слабијих). „Ако видимо да побеђује Немачка, ми треба да помогнемо Русију, а ако видимо да побеђује Русија, ми треба да помогнемо Немачку, да би их се што више међусобно поубијало”, рекао је у америчком Сенату Хари Труман (Harry S. Truman; *U. S. Week*, 5. јул 1941) дајући парадигматичан пример схватања интереса великих моћника.

³ Андра Николић: „...држим да поједини фактори народног живота *ушичу* *узајамно* један на други, а никад нису апсолутно један узрок а други последица” (цитати Николића свуда из: *Економско сћање Србије у XIV веку*, осим ако није другачије наведено).

него и земље континенталне Европе које су имале различито духовно и политичко наслеђе и – по правилу – и различита развојна искуства у 19. и 20. веку. Међу заједничка обележја тих земаља треба убројити дужу владавину апсолутизма, правну и философску традицију која наглашава права државе и владара, слабу трговачку и индустријску средњу класу (зависну од домаће олигархије или аристократије или од спољне политичке и економске подршке) и томе кореспондирајућу крхку традицију либерализма.

Ове земље су морале да – идеолошки, развојно и дипломатски – одговоре на проблеме које су им наметнули постојање и утицај језгра моћних, индустријски развијенијих држава.

У рано развијеним земљама, као и у онима које су касније отпочеле с *модерним* развојем, независни утицај политике и постојање моћи у економском систему, биле су теме којима су се радо бавили критичари либерализма. У развијеним капиталистичким друштвима превлађује идеја о моћи унутар економског система, док је у земљама у којима је развој уследио касније нагласак на пресудном утицају политичког поретка (државе) на економски поредак. У првом случају расправа се води о поступним реформулацијама плурализма, о све већој диференцијацији ресурса и шанси на тржишту, о аргументима оних који заступају (чисто) тржиште и оних који се залажу за редистрибутивну и регулативну интервенцију државе. *Држава* се посматра као средство за решавање проблема које ствара *друштво*, а не као организамски ентитет који следи посебну, вишу и иманентну, мисију везану за *националну судбину*.

У земљама које су касније ступиле на пут развоја (latecomers) теорија тежи да буде више детерминистичка, сматрајући при том или да политички поредак одређује економски или обрнуто. С обзиром на то да је политичка моћ централизована и да средња класа не конституише значајну независну концентрацију економске моћи, постоји тежња да се политика види као игра с нултом сумом, а најубедљивије теорије су оне које наглашавају конфликт, доминацију, експлоатацију и искључење. Детерминистичке теорије које истичу примарну потребу одржања реда и поретка отимају се за славу с детерминистичким теоријама које – једнако искључиво – наглашавају потребу за освајањем власти и осветом. Бескомпромисна симплификација и страсно инсистирање на подређивању једне сфере другој одражава поларизацију и основну преокупацију – *држање* (поседовање) *власти* – што је главно обележје саме политичке сфере. Отуд је разумљиво што се у условима овакве политизације сматрају ирелевантним теорије које – полазећи од релативне аутономије економије и политике – истражују интерактиван однос ове две сфере.

Једностраност политицистичких и економистичких теорија не води решењу проблема односа политике и економије. Сматра се да је за објашњење и разумевање интеракције економије и политике потребна нека холистичка теорија социоекономских система⁴. Несавладиву препреку консти-

⁴ Тога је свестан и Николић: „Откако је историчка наука покушала да се истргне из сфере простог ређања појединих

туисању свеобухватне и универзалне опште политекономске теорије представља специфични социоисторијски и културни *контекст*. Социоисторијско окружење релативизује примењивост било које опште теорије⁵, док у разматрању односа економије и политике готово да је немогуће елиминисати *утицај идеологије*, односно владајућег система вредности. Разматрање конкретних питања односа економије и политике, дакле, није могуће ван конкрет-ног контекста⁶.

догађаја и бесмисленог набрајања имена појединих народа, држава и њихових владалаца, па пошла да проучи законе човековог развитка, тада се одмах увидело да она мора узети у круг својих испитивања не само политичко стање народа, него и све моменте народног живота, производњу, потрошњу и поделу добара, степен интелигенције, итд. Од тога су доба историци обратили пажњу на целокупан живот народа а не само на његове владатеље и поједине ратове тих владалаца.” Овим, међутим, Николић више дефинише општи методолошки приступ, пре него што конституише општу универзалну теорију.

⁵ На којој општој теорији засновати развојну политику *Земље X*? чије специфичности лапидарно (и парадоксално прецизно) дочарава један британски новинар: „Има на Балкану једна земља која се граничи сама са собом. Где живе најлепше жене а наталитет опада. Где незапослени највише раде, где на најплоднијој земљи живе људи који гладују. Где возови касне по реду вожње. Где сви играју фудбал, а побеђују у ватерполу или одбојци. Где сви журе на посао а нико не стиже на време. Где је здравство бесплатно, а лечење скупо. Где је светска криза добила држављанство. Где су јавне набавке тајна, а државне тајне јавне. Где се ратови никада не завршавају. Где судски поступци трају дуже од живота.” – Дејвид Чартер (David Charter) у лондонском Тајмсу (*Times*).

⁶ Да ли је то у Николићевој студији случаја (case study) тај специфични социоисторијски и културни *контекст* пред-

Једно од конкретних питања односа економских структура и политичких институција тиче се одлучивања унутар политичке и економске сфере. Претпоставке одлучивања су како познавање положаја (ограничења) земље тако и (стратешких) друштвених циљева [Осић 2003: 48-62].

Односи међу политичким и економским циљевима, као и односи унутар система политичких и економских циљева могу бити хармонични и антиномични. Пожељно је да у оба циљна система влада исти дух⁷, односно да постоји вредносна и логичка кореспонденција и консистентност.

* * *

Николићев политекономски опус је невелик: он је написао подужи чланак „Један лист из политичке економије” који је објавио у радикалском часопису *Рад* током 1882. године (свеска 1: јануар–март, и свеска 2: април–јун)⁸. На почетку, он дефинише политичку економију као „науку која испитује производњу и поделу добара, науку која открива тајне

ставља Србија (и њено окружење) у другој половини 19. века или у 14. веку? Да ли Николић (као касније Бродел /Fernand Braudel/) верује у постојање *џојава* „*дугиої љрајања*” (*longue durée*), па му је у фокусу мање „историчка радозналост” у односу на „велику поуку и за садање доба и за наше сувремене интересе”.

⁷ Тај *дух* је у историји друштвене мисли можда најбоље описао Ибн Халдун речју *асабија*; види: [Турчин 2006].

⁸ Овај рад је остао незавршен, јер је часопис *Рад* престао да излази у вези с догађајима око Тимочке буне, кад су и чланови његове редакције били похапшени или побегли у иностранство.

богатства и сиротиње”. При томе, он одмах наглашава да се његова расправа односи „само на данашњи облик производње, који се у науци зове капиталистички облик производње, а који се у главним потезима представља као велика машинска производња с концентрацијом капитала, на једној, и концентрацијом пуке сиротиње, на другој страни”. Сâм Николић истиче да су све главне мисли у његовом раду узете из Марксовог *Кайиџала* у коме оне чине „мали, али важан део”. Николић, дакле, овде остаје веран својим идејама (и идеалима) из младости, из времена када је био присталица Светозара Марковића⁹.

Централна идеја у класичној (Смит–Рикардо–Маркс) политичкој економији јесте идеја *вредности*¹⁰. Следећи Маркса, Николић заступа *рагну* теорију вредности: „свако добро има толико вредности колико у њему има кристалисаног човечијег рада”. Тај рад се изражава друштвено потребним радним временом, под којим се подразумева „време за које

⁹ То се мање или више, на овај или онај начин, односи и на друге радикалске прваке тог времена – Драгишу Станојевића, Лазара Пачуа, Стојана Протића... – који су у формативном добу били под снажним утицајем Светозара Марковића, Николаја Чернишевског и Карла Маркса.

¹⁰ О каквом контексту вредновања је овде реч? Историјски материјализам негира или минимизује улогу вредности како је схватају аксиологија, етика... Теорија вредности код Маркса је инструментална – на њој је утемељена теорија експлоатације и теорија револуције, дакле, марксистичка теорија вредности је идеологија или метафизика, како би то рекла Џоана Робинсон (Joan Robinson); иако марксисти говоре о *научном* социјализму, тј. фанатично говоре о научно заснованој (фаталитичкој!?) неминовности социјалистичке револуције.

мора на неком предмету радити радник средње способности и вредноће а у обичним приликама”. Оно се, међутим, мења с порастом производне снаге рада, за шта су најбољи доказ машине које га веома скраћују. Сходно томе, „добра у којима су једнаке количине рада или која се могу производити за једнако време рада имају једнаку вредност”.

Уз то, треба додати, да је Николић схватао *вредности* не само као економску категорију већ и као *друштвени однос*: вредност се „јавља тек у друштву, у промету, у односима једног добра према другим добрима”.

Све ово, међутим, не би било вредно помена (његов скромни, углавном епигонски – не иноваторски – политикономски опус везан за теорију вредности прекривао би вео заборавом), да Николић готово деценију пре овог чланка (као *двадесетогодишњи стиудијени!*) није написао расправу *Економско стање Србије у XIV веку*. Чиме та расправа привлачи пажњу савременог читаоца? Да ли је она актуелна? Да ли и како је данас читати? Овај предговор представља покушај (двоструке) *контекстуализације* Николићевих мисли изложених у овој несумњиво занимљивој расправи: оне би се истовремено размотрила у контексту историје идеја и у променљивом¹¹ културном и социоисторијском оквиру реалних повесних збивања.

* * *

¹¹ „Нешто тврдоглаво што се опире променама” француски социолог Гурвич (Georges Gourvitch) назива *стируктуром*. И Николић у својој студији показује да је питање привредног развоја дугорочни структурни проблем.

Циљ науке је да стварност објашњава, *метанауке* да се бави разумевањем (смисла) појава и процеса, а *идеологије* да брани интересе и усмерава – пројектује и „деконструирше” – пост/историјска збивања.

Сви важнији концепти у историји економске мисли су, према мишљењу протагониста радикалног крила критичког правца у савременој економској мисли на Западу, мање или више, *идеолошки* обојени. Тако, на пример, Џоана Робинсон сматра да је задатак економиста одувек био да пред људима *ојравдају* Богатство¹². – Или да га – у радикалној (револуционарној) марксистичкој, троцкистичкој или анархистичкој перспективи – *йрерасйоделе!*

Велики број аутора верује да је *йроблем односа идеологије и економике* тако сложен да се не може коначно решити¹³. Многи економисти сматрају да је

¹² „Задатак економиста”, каже Џоана Робинсон помало иронишући, „није у томе да нам кажу шта да радимо, већ да нам покажу зашто је оно што и иначе радимо у складу с исправним принципима”.

¹³ Може се, међутим, експлицитно питати: да ли је економска наука идеолошки неутрална и да ли уопште може таква да буде? Затим, да ли она то може да буде само у начелу, или и у стварности? Одговори на ова питања знатно се разликују, али, готово ниједан економист категорички не пориче утицај идеологије на економску науку, иако су, кад је реч о Западу, они ортодокснији (да их не назовемо конзервативним) склони да тај утицај минимализују. Проблем идеологије у економској науци посебно наглашавају хетеродокснији (да не кажемо радикалнији) економисти, пре свега, нео/марксистичке и неоинституционалистичке провинијенције. Они сматрају да економска теорија није вредносно, тј. идеолошки неутрална. Трећа група сматра да економисти треба да буду свесни идеолош-

економска наука одувек била – и наука и идеологија. Џоана Робинсон је опет ту најбољи пример. Сврха њене *Економске философије* је да се што боље разлучи смеша идеологије и науке. У последњем поглављу те књиге она анализира однос економске науке и националне идеологије и закључује да су економске идеје дубоко укорене у националне и државне интересе, чак и онда када се јављају у интернационалној, односно универзалистичкој форми¹⁴.

* * *

ких замки, али не треба да пате од „комплекса кривице”. Четврти су заокупљени (ако не и опседнути) изналагањем „правих” идеолошких темеља економске науке... Међутим, разматрање тог односа захтева одређен оквир анализе и интерпретације, а тај оквир, сам по себи, представља такође идеолошку чињеницу и, тако у бескрајној регресији, као у дворани огледала. Та чињеница отежава анализу јер, парадоксално, свака *идеологија* тежи да буде *ајсолутистичка* и *ексклузивистичка* и настоји да усмери или онемогући *избор*, иако изгледа да се њена општа улога састоји у истицању стварне могућности људског избора у односу на организацију и управљање привредом.

¹⁴ У инструкцијама које је руски цар Александар I дао свом амбасадору Новосилцеву, 11. септембра 1804, у циљу преговарања с енглеском владом за остварење савеза против Наполеоновог царства, каже се између осталог:

„Најмоћније оружје којим су се досад служили Французи и којим још и сада угрожавају све земље, јесте опште мишљење, које су они успели да прошире у свету, да је њихова ствар истовремено ствар слободе и благостања народа... Добробит човечанства, прави интереси државних власти и успех подухвата који наше две силе намеравају да остваре, захтева од нас да истргнемо из руку Француза ово страшно оружје, да га себи присвојимо и да се њиме служимо против самих Француза.” (Миркин-Гецевич, Рускиј пројект међународнои организацији Европи 1804. года. *Сборник сѣаишеи њосвященних Павлу Николаевичу Милукову 1859–1929*, Праг, 1929, стр. 435–449).

Чему, дакле, поновно објављивање Николићеве студије? Хоћемо ли читајући ту студију после 140 година „стећи велику поуку и за садање доба и за наше сувремене интересе“?¹⁵

Актуелна економска криза довела је нужно до преиспитивање улоге, односно релевантности економске науке: све је више критичара који сматрају да је савремена економика у све мањој мери адекватно средство за управљање друштвеном судбином. Да би се избегла реч „криза“, говори се да је економска наука данас поново на „раскршћу“¹⁶.

¹⁵ „Проучавајући економно стање наше у XIV веку – у веку кад се српска снага извила на свој највиши степен, и кад је и пропала! – ми тим нећемо само задовољити нашу историчку радозналост, не! ми ћемо ту проучити економску политику која је владала у том времену, па гледајући је по плодовима њеним, ми ћемо стећи велику поуку и за садање доба и за наше сувремене интересе.”

¹⁶ А када није била? – На пример, на самом почетку савремене, егзактне економике, Маршал (Alfred Marshall), један од њених твораца, поред осталог, познат је и по тежњи да у економску науку, насупрот тада владајућем *хедонизму*, унесе својеврсни *хуманизам*. Он указује на проблем „благостања“, а у вези с тим и на питање *расподеле* националног дохотка, што ће даље разрађивати његов ученик Пигу (Arthur Cecil Pigou). Уопште узев, разматрање етичких питања у вези с привредним активностима (почев још од Смита /Adam Smith/) карактеристично је за Кембриџ, па и за читаву Енглеску. Као баштиник ове енглеске традиције и као директна наследница Смита, Маршала и Пигуа у Кембриџу, у 20. веку посебно се истиче Џоана Робинсон (Joan Robinson) која се у својим делима, посебно у *Економској философији*, показује и као изразити „моралист“. За њу се смисао економске науке не састоји у конструисању модела, макако они били духовити и естетски елегантни: „Снага која би требало да покреће економисте, састоји се у сталном напору да се целокупном човечанству олакша живот.”

Као моралист и просветитељ¹⁷, Николић полази од хуманистичког смисла економске науке:

„Има две школе политичке економике. Једна је *космополијска економика*, наука о вредности, којој су људи средства за производњу богатства. Друга је *народна економика*, наука о *производној снази*¹⁸, којој је богатство једно од средстава за развиће личности.

¹⁷ Његова вера у економску науку као средство просвећивања изгледа непоколебљива. Ту веру прати и једнако страсна мржња према друштвеној неправди и угњетавању. У сваком случају, Николић је аутор с јасно експлицираним вредносним ставом.

¹⁸ Овај исказ снажно говори о утицају Листа (Friedrich List) и новије историјско-етичке школе, чије идеје су биле доминантне међу немачким економистима током скоро читавог 19. века. Да ли то значи да Николић теорију вредности „резервише“ за објашњење економских односа међу државама, а листовску теорију индустријализације (и заштите домаће производње) сматра стратешком основом развоја *latecomer*-а? Јер: „Коме теорија вредности није крајеуголни камен економне филозофије тај ће увек расправу о економном стању народа отпочети не проучавањем новаца или трговине или ма каквог економског момента, него проучавањем самог *човека*. Један народ – а народ не може да живи од ренте – није никако богат зато што има извесну гомилу материјалних добара, него зато што може да произведе та добра. Његово богатство то је његова *производна снага*. Његово економно стање то је стање те производне снаге.” Не знамо шта је све Николић до своје двадесете године читао из економске литературе, тако да не можемо поуздано да судимо о томе ко је све на њега утицао. Имајући у виду каснији развој (и настанак нових научних дисциплина) у области друштвених наука, можемо да устврдимо да се код њега јављају многе („свеже”) идеје које су после добиле истакнуто место у геоекономици, економској и историјској социологији, стратегиологији... Овим се дакако не тврди да је Николић утицао на савремене геоекономисте, стратегиологе... Јер, ако је у Србији његова расправа скоро век и по скупљала прашину, у домен научне фантастике би спадала тврдња да су Николића читали на страни.

Прва економика учи народ да се обогати експлоатисањем других народа. На застави друге економике стоје ове речи:

’Најнесрећнија је она политика која проповеда упропашћење туђе снаге. Где је год притисак, ту страдају подједнако и победник и побеђени.’

Николић је поделио своју расправу на четири дела: први говори о „друштвеном, други о економном стању, трећи о политичким догађајима и четврти о начелима политичке економике у односу на економску политику народа”.

„На првом месту из изложене слике друштвеног стања ми видимо ово: радом се бавио онај ред људи који није имао права на резултате рада. Тај је ред знао за то и по простом закону човечије природе, он није радио с могућним степеном енергије. Отуда у општем резултату мањи производ, *мање бојаи-сйва*. То је једно.”

Друго: „Добијено богатство делило се на људе који нису учествовали у производњи тог богатства, и који добивши га тако лако, нису му знали вредност, па су га сатирали” – на луксуз. „Отуда она страховита, али на жалост још и данас обична аномалија: раскош на једној страни док се друга једва исхрањује.”

Који су били извори богатства Србије или „тачније да речем ’српских земаља’”? „...прилична земљорадња, доста развијено сточарство, виноградарство, рудници, природа најудеснија, земља богата и плодна – ми можемо рећи Србија је била богата; политичка Србија имала је добру економску основу и Србија је била јака и срећна.” „Србија је имала услова за богатство, Природни момент у

производњи био је веома користан српском народу”. „Али не тако и друштвени момент. У оно доба при-рода је више волела Србина него што је он сам во-лео другог Србина.”

„...српско друштво није било тако уређено да може само себи помагати онолико колико му је при-рода помагала. И поред свију услова за богатство, Ср-бија није богата на оном месту где кад се налази бо-гатство онда се тек сме рећи да је народ богат. И опет велим, у овом питању треба стати на гледиште на-родно, а не узимати богатство једног реда као богат-ство целог народа. Са српских земаља, од српског сто-чарства, од винограда, уљаника, рудника, остајало је сваке године прилично сувишка, који би могао бити основа за народно богатство кад би остао у рукама народа, али који је одлазио у руке властели и црква-ма и ту се није појављивао као капитал, као ново средство за даљу производњу, него се просто упро-пашћивао. ... Да ли ће сувишак зараде отићи у руке производној или непроизводној класи, то је питање далеко важније од питања политичке форме друштва.”

„Ето како је велики уплив распореда (расподеле, *йрим. Ч. О.*) друштвеног богатства. Нека се произ-води маколико, нека су природне прилике маколико срећне и угодне, ако нема правде у распореду богат-ства, нема ни богатства у народу, а кад га нема ту не може га за *дуго време* бити ни у паразитске класе. Који то зна тај се неће чудити што Србија код бо-гатства није била богата. Рђава подела права и дуж-ности учинила је те се богатство које је производио српски народ није обраћало на јачање снаге народне, него се упропашћивало.”

„Поред овог утицаја друштвеног стања био је још и политички, који тако исто није добро утицао на економно стање”. То беше *оскудица народној јединстви*, која је „спречавала ... и економско развиће Србије”.

„Шта значи ’ујединити’? ... учинити *да већи број личности дође међу собом у економни саобраћај*”. „Ујединити српске земље значило би учинити да се Србин из Зете користи и измењује услугама Србина из Босне, из Рашке из Срема, итд. Ово би значило остварити принцип народне поделе рада у свој српској земљи.”

Трећа, најважнија препрека нашем економском развићу, према Николићу је „политика *слободне трговине*”. „Српска трговина ... с Дубровником то је факт који се јасно види из ... гомиле уговора. Али каква је била та трговина? ... Србија је земљорадничка држава. Она дакле у трговини може учествовати само продавањем сировина. Друго ништа она није могла продати дубровачким трговцима. Али овима је то и требало. Било је једно место коме су требало српске сировине и то је и нагонило дубровачке трговце да иду у Србију и траже те сировине” ...

„На једном крају бивше римске царевине налази се апенинско полуострво. На другом полуострво балканско. На апенинском полуострву је развијена индустрија, балканско је богато сировинама. Чим се у једном крају развије индустрија, одмах она привлачи себи сировине с другог краја, било тиме што плаћа за њих више него пошто се могу добити у земљи где се производе, било што даје за њих лепо израђене предмете који мал да нису тако исто јака потреба човеку као што му је потреба хлеб и вода. Индустрија привлачи сировине као год што ватра привла-

чи ваздух. И као год што се ватра све више распаљује од ваздуха који је сама привукла, тако и индустрија све више напредује од сировина које привлачи.”

„На једној страни – велика индустрија, силне радионице, много вештих руку. На другој страни – природно изобиље, доста сировина које ће се покварити ако се не продаду. У среди – неплодно земљиште Дубровника, мален број Дубровчана да би сами у себи развили или индустрију или земљорадњу, али на згодном положају у [на, *нај*. Ч. О.] мору, с развијеним бродарством, с тачним познавањем и једног и другог краја и једног и другог језика – зар није најприроднија појава у таким приликама да вешт бродар Дубровчанин допутује до српских земаља, ту накупује сировина и ове однесе у Италију, одатле се врати с италијанским фабрикама те носи у Србију опет оно исто што је и изнео из ње, само сад у другом облику и много скупље у продаји? И збиља то је Дубровник и радио. Он је био посредник у економском саобраћају српских земаља с Италијом.”

„И тако та гласовита ’српска трговина’ била је чедо интереса властеле и страних трговаца. Са српским народом имала је толико посла у колико се из њега могаху истеривати глобе, дажбине, кулуци за властелу и проценти за дубровачке трговце.” „Народ није водио никаку активну трговину¹⁹.” (Данас бисмо рекли активну трговину води увознички лоби.)

¹⁹ „Да су збиља само властела водила српску трговину, то излази из сваког момента онога времена, а прилично светлости на то мишљење баца и познати факт што се у Србији све до

„Како је оваква трговина утицала на економско стање народа?“ „Ево како: први учин слободне трговине у народу који нема своје индустрије, био је у томе што је измењивањем српских сировина за стране фабрикате била *ошклоњена њошреба народне индустрије*²⁰. Поред трговца који је доносио све потребне предмете, није се могао јавити у Србији занатлија, индустријалац, који би те предмете сам израђивао. Економски живот народа пошао је правцем да измењује своје сокове за туђе еспапе. Производња добара није могла бити организована на једином паметном економском начелу *народних њошреба*, него је зависила од далеких трговачких пијаца и стања цене на тим пијацама. Шта ће се, кад ће се, и како ће се у Србији произвести – то је зависило од рачуна дубровачких и млетачких трговаца.”

„Слободна трговина”, дакле, „није дала Србији да развије индустрију. Слободна је трговина одржавала у Србији оно економско стање које је познато као најнекономскије и најнесрећније за народ.”

„По свему што смо видели, ми не смемо хвалити наше економско стање у XIV веку, али опет ми се можемо потпуно сложити с једним нашим вредним на-

половине XIV века налази само крупан новац; „Крупним се новцима обично исплаћују велики пазари, а у Србији оног времена осим властеле и духовника и цркава нико није могао имати тако много готовине.”

²⁰ „Најмоћнији услов за народну егзистенцију, највећи извор његовом богатству и његовој снази – то је *индустрија*. ... Кад је индустрија тако важан услов за народну срећу и благостање, онда је природно да политика сваког народа треба да има за циљ да у својој земљи развије индустрију.”

учником у мисли да би српски народ данас куд и камо напред отишао да га није спречила турска инвазија. У друштвеном, економском и политичком стању Србије XIV века ми смо нашли доста мана, али ми морамо признати ово двоје: прво, да је то што се нама сад чини велика мана, било у оно доба врло обична ствар, и друго: да није био само српски народ који је имао мана у својој конституцији, него да је тако исто било и код других народа, у ономе добу. А да је у српском народу било услова и за светлији живот осим кулучења 'вишим' редовима, томе је сјајан доказ што је један део истог народа после више од 400 година ропства стресао са себе зулумћарски притисак и на novo се појавио на светској позорници без властеле велике и мале, без духовништва великог и малог, него као народ једнаких људи, кога је горки исторички опит научио да узме своју ствар у своје руке и да не пушта да се 'господа' брину за његове ствари."

О утицају економског стања на политичке догађаје Николић каже: „На тај начин не сме се узети да је само економско стање утицало на политичке догађаје. Оно је ту имало свога удела – то је истина. Али оно није утицало апсолутно, није само.” „Опажа се ... да у српским земљама не беше економског јединства, које је цигло кадро да створи право народно јединство, које ће опет од своје стране увек држати народну снагу на окупу.” „...у српским земљама није било никакве снаге, никакве уређености, никаквог јединства. У Србији никад није ствар једнога њеног краја била и ствар свију њених крајева. Одвојеност, раскомаданост није наступила тек после смрти Душанове. Не, она је у ствари постојала једнако и у

Србији се ничим није ни ишло на стварање народног јединства. Та се раскомаданост после Душанове смрти само *формално* појавила а у *стивари* била је и много пре, управо увек. Овај партикуларизам је учинио те се српски народ није могао да одупре нападају са стране и није могао да преболи ране од зађевице унутра.” „ ...брзо после Душанове смрти његова држава распада на *џри краљевине, две царевине* и *многа* војводства и кнежевине. *Мојућносѝ* за то лежала је у самој конституцији друштва, у уништењу сваке народне иницијативе.”

„Несавршенство економског и друштвеног организма Србије у XIV веку чинило је да се све богатство које производи српски народ обраћа као оружје против њега, и да послужи као средство за узајамно сатирање и борбу његових великаша. У таквом стању није било места за развитак личности и удружења, а то је све учинило да народ није могао имати никака гласа, да он није смео решити ни једно питање. У оваком стању кад је дошло питање које је требао да реши *сам народ* – питање о одбрани своје куће, о сачувању свога места у свету – он га није могао решити под управом оних људи, којима је доцније потомство пресудило:

Великаши проклете им душе.

Великаши траг им се утрос.”

„Властела су окретала народну снагу према својим рачунима – а последица је тога била и њихова и народна пропаст, народна за време (привремено, *нај. Ч. О.*) а њихова за довека.”

Говорећи о „нашем” економском стању Николић користи прилику да изнесе „нека начела оне поли-

тичке економике која заступа економску народну независност”: „Да се развије и напредује човечија личност, треба да се удруже много глава и много руку. Кад се људи удруже они живе боље него кад су усамљени. Исто вреди и за народе. Они ће увек пре напредовати, увек ће се пре развити, увек ће им бити боље кад живе у заједници него кад живе сваки за се. И тако смо од првих степена удруживања – породице, општине, племена, народа – дошли до највишег степена, у коме има и највише услова за благостање човеково – до *свемирне заједнице*. „Али се у ту свемирну заједницу не улази кад се хоће, или да кажем тачније: не улази се у свако доба с коришћу за народ. Теорија 'постепености' која је у многим приликама врло комична, влада потпуно овде. Док је та теорија просто извртање природних закона и чистих појмова кад својим кобним: 'то још није за нас' протествује против слободе и права човекових, она је у овоме случају формула природног закона и добро ће бити народу који је разуме. А ево како је проста:

До *свемирне заједнице* долази се само преко *народне независности*. Који народ није постао економски самосталан, тај нека се постара, па нека најпре дође дотле, а после нека иде у општу заједницу народа. Који народ погреша против овог савета постепености, тај ће у општој заједници бити увек 'млађи' а нигда раван члан. Кад би неки народи пре своје независности ступили у општу заједницу, онда би дошли до општег подаништва и општег кулучења једном најјачем народу. То би било, у друкчијим приликама, друго издање римске царевине.”

Николић сматра „да народи долазе до независности и одржавају своју независност индустријом. Казао сам и то да трговина, дакле, неограничен саобраћај, живљење у економској свези с другим народима, увек отклања потребу народне индустрије. И сад је јасно извадити поуку: да трговина треба да је ограничена само на набавку оних предмета који се морају доносити, и који се не могу производити (на пример, со, колонијални еспап, итд.), а, међутим, да треба поклонити сву бригу подизању народне индустрије. У први мах овај посао искључује народ из опште заједнице, али он га искључује тако, да би му прибавио услова, да доцније ступи у ту заједницу и да буде у њој раван члан, док трговина истина доводи народ у општу заједницу народа, али му сваким даном одузима све више снаге да у тој заједници живи као раван члан и као друг.”

„Кад се народ развије и кад он буде имао све што му треба као народу, и кад су такви исти и народи око њега, онда ће они за цело, по природном закону привлачења и удруживања људи, поћи један корак даље и ступити у свемирну заједницу.” „Земљораднички народ нема све што му треба да као народ има место у свету, и он не треба да улази у свемирну заједницу док се не постара да прибави што му недостаје. Ако такав народ ступи у неограничен саобраћај с другим развијеним народом, онда ће он само бити слуга томе народу: погледајте Ирску и Индију.”

„*Народности* дакле није ништа што би било по свом карактеру егоистично, противно свемирној заједници. Не, баш је народност пут којим се долази до те свемирне заједнице.”

„Кад народи развију у себи и земљорадњу и индустрију онда ће они бити равни чланови свемирне заједнице, онда ни један од њих неће наћи интереса да се држи несрећне политике сатирања туђе силе.”

Литература

Arndt, Heinz Wolfgang. *Economic Development (The History of an Idea)*. University of Chicago Press, Chicago and London 1987.

Bukvić, Rajko. The Other Canon Against Washington Consensus: Re-Industrialization as a Condition for Revival and Development, 8th International Conference *Forces Driving the Revival of the Companies and Economy*, Proceedings, Megatrend University, Belgrade, 3 December 2010, pp. 267–276.

Changing Value Patterns and Their Impacts on Economic Structure. Ed. Y. Kogane, University of Tokyo Press, Tokyo 1982.

Clark Sr., George L. Ekonomika Robinsona Krusoa : Pouka iz slobodne trgovine. *Ekonomika* (Beograd). God. XXX, № 10-12, pp. 68–69.

Dependency Theory: Concepts, Classifications, and Criticisms. *International Area Studies Review*. March 1999, № 2, pp. 121–150.

Lowney, Chris. *Herojsko vodstvo: Najbolji postupci 450 godina stare družbe koja je promijenila svijet*. Mate, ZŠEM i FFDI, Zagreb 2004.

Nitzan, Jonathan and Shimshon Bichler. *Capital As Power: A Study of Order and Creorder*. Routledge, London and New York 2009.

Očić, Časlav. Kratka istorija ideje razvoja, *Gledišta*. God. 28 (1987), № 3–4, str. 65–88.

- Očić, Časlav. Serbian Survival and Development, *Serbian Literary Magazine*. 1-2 (1995), pp. 173–177.
- Očić, Časlav. The Regional Problem and the Break-Up of the State: the Case of Yugoslavia, *Acta Slavica Iaponica* (Sapporo). Vol. 16 (1998), pp. 74–110.
- Očić, Časlav. Kosovo and Metohia: Investing in Ethnicity. *Discourse on Multilingual Cultures: Popular Cultures, Societies and Arts*. Ed. Y. Midzunoe. Taiga Shuppan, Tokyo 1999, pp. 341–364.
- Očić, Časlav. Čemu strategologija? *Vreme globalizacije: zbornik*. Prir. M. Knežević. Dom kulture „Studentski grad”, Beograd 2003, str. 48–62.
- Pryor, Frederic L. *A Guidebook to the Comparative Study of Economic Systems*. Prentice Hall, Englewood Cliffs, N. J. 1985.
- Reinert, Erik S. *Globalna ekonomija. Kako su bogati postali bogati i zašto siromašni postaju siromašniji*, Čigoja štampa, Beograd, 2006.
- Rejnert, Erik. *Spontani kaos. Ekonomija u doba vukova*, Čigoja štampa, Beograd, 2010.
- Serra, Antonio. Kratka rasprava o uzrocima koji mogu izazvati obilje zlata i srebra u kraljevinama u kojima nema rudnika s primjenom na kraljevinu Napulj. U: Slobodan Štampar (ur.) *Ekonomisti XVII i XVIII stoljeća*, Kultura, Zagreb, 1952, str. 111–188.
- Robinson, Joan. *Ekonomaska filozofija*. IIC SSO Srbije, Beograd 1981.
- Roxborough, Ian. *Theories of Development*. Macmillan, London 1979.
- Tradition, Values, and Socio-Economic Development*. Eds. R. Braibanti and J. J. Spengler. Duke University Press, Durham, N. C. 1961.
- Мишић, Синиша. Поход султана Мусе на Деспотовину 1413. године и источно српско-турска граница. *Историјски гласник*. - Бр. 1-2 (1987), стр. 75-88.

- Оцић, Часлав. Платформа СНС (Српске непостојеће странке). *Држава*. Год. 2 (1992) № 19, стр. 18.
- Оцић, Часлав. Институт за стратешка истраживања. *Политеди*. Специјално издање број 4, мај 1992, стр. 61.
- Оцић, Часлав. Економске консеквенце величине државе. *У: Основни њринцији разјраничења држава: зборник радова*. Ур. Д. Николић. Војногеографски институт, Београд 1994. стр. 237–283.
- Оцић, Часлав. *Мењаекономика кварежи*. Знамен, Београд 1997.
- Оцић, Часлав. Глобализација и националне стратегије развоја. *Зборник Мајице срјске за друшћивене науке*. Год. LI (2000), № 108, стр. 51–73.
- Оцић, Часлав. Европа и Русија: заједно смо јачи. *Зборник Мајице срјске за друшћивене науке*. Год. LXI (2010), № 130, стр. 109–119.
- Оцич, Часлав и Райко Буквич. Финансиализација как источник и мултипликатор кризиса (рукопис)
- Турчин, Питер. *Рај и мир и рај: Живојни циклуси имјеријалистћичких нација*. Порталибрис, Београд 2006.

Андра Николић

ЕКОНОМСКО СТАЊЕ СРБИЈЕ У XIV ВЕКУ¹

Најнесрећнија је она политика која проповеда упропашћивање туђе снаге. Где је год притисак, ту страдају подједнако и победник и побеђени.

Отако је историчка наука покушала да се истргне из сфере простог ређања појединих догађаја и бесмисленог набрајања имена појединих народа, држава и њихових владалаца, па пошла да проучи законе човековог развитака, тада се одмах увидело да она мора узети у круг својих испитивања не само политичко стање народа, него и све моменте народног живота, производњу, потрошњу и поделу добра, степен интелигенције, итд. Од тога су доба историци обратили пажњу на целокупан живот народа а не само на његове владоце и поједине ратове тих владалаца. Управо сад више нико неће ни да гледа на ону „историју” која му неће изнети читав живот једног народа.

Међу моментима који састављају овај читав живот народа, који је, како рекосмо, у садање доба предмет историчке науке, заузима важно место *економско стање народа*. Отуд и наша расправа нема важности само као самостална расправа о том предмету, него још и као прилог српској историји оног доба.

¹ Ова је расправа издржала конкурс па Вел.[икој] школи и награђена је из оне суме, коју је Његова Светлост Кнез, одредио за тему из Факултета философског.

Какво је било економско стање Србије у XIV веку, у веку кад се српска снага извила на свој највиши степен, и кад је и пропала! Каква је била економска основа тој величанственој згради, која вам својом појавом забљескује очи, па одмах тако брзо пролази да вам се чини е је била само празни сан?... Ја мислим да је то тако важна и тако занимљива студија, да јој ваља поклонити могућно највећи степен пажње и труда. И зацело се нико неће кајати за утрошени труд на ову студију. А после она нас не интересује само са своје историчке важности. Проучавајући економно стање наше у XIV веку ми тим нећемо само задовољити нашу историчку радозналост, не! ми ћемо ту проучити економску политику која је владала у том времену, па гледајући је по плодовима њеним, ми ћемо стећи велику поуку и за садање доба и за наше савремене интересе, који су у последњој линији заиста целљ сваком раду нашем.

Има писаца који сав живот народни оснивају једино на његовом економном стању; који веле да ће народ бити политички и умно јак, кад је економски јак, да степен интелигенције једног народа, форма његовог друштва, његово уређење – све то зависи од начина његове производње, поделе и потрошње добара.

Ја и не пристајем уз ово мишљење кад се оно постави апсолутно, јер држим да поједини фактори народног живота *ујичу* *узајамно* један на други, а никад нису апсолутно један узрок а други последица. Али опет ја не видим велику погрешку у томе мишљењу. Јер збиља је истина да ће и политичко уређење и интелигенција народа и његова друштвена форма зависити од његовог економног стања, а

што ће после и то политичко уређење и та интелегенција и друштвена форма од своје стране утицати на само економно стање, то, ја мислим, не побија ни најмање утицај овога последњег, само му одриче апсолутни карактер који оно наравно и нема и који му се понекад погрешно приписује.

Питање о економском стању народа маша далеко у његову самосталност, у његово благостање, цивилизацију, једном речи у његов цео живот. Разумном економском политиком подигле су се мале државице и незнатни народи на висок степен у свету, а рђавом економском политиком пропадале су силе и долазила је цивилизација до варварства. Овој мисли има потврде не на једном листу опште историје.

Али ја немам на [при, *ѝрим. ѝрпр.*] руци и мучно да ће и бити толико извора, да бих могао саставити потпуну слику нашег народног газдинства у XIV веку. И пошто употребим све што се налази у споменицима Миклошића, Карано-Твртковића, Пуџића, у Даничићевом рјечнику, у пословима [радовима, *ѝрим. ѝрпр.*] Чеде Мијатовића у Гласнику [Српског ученог друштва, *ѝрим. ѝрпр.*] и П. Матковића у Раду југославенске академије [Југославенска академија знаности и умјетности, *ѝрим. ѝрпр.*], и другим ситнијим подацима – опет видим да би ми требало још много више извора, много више фак[а]та, па да могу говорити без хипотеза, без нагађања и сумњичења. Но чекати на све изворе не би ни имало смисла јер ми ћемо мучно кадгод и наћи у нашим споменицима тачне белешке о производњи и другим економним појавама. Тако се што бележи само данас а ми се морамо савити под неодољивим упливом XIV века

који је калуђерским прстима бележио само оно што се њему чинило да ваља забележити. Нама се ваља задовољити оним што имамо, али зато што немамо никаквих споменика који би сасвим директно осветљавали наш предмет, ми морамо бити врло обазриви и хватати се за сваку другу прилику која би нам могла ма што да објасни у нашем предмету. Ово је у толико лакше што живот народни није као стена састављен из лењих, непокретних делова који готово и не утичу један на други, него је он изјава узјамног утицаја свију његових саставака, и по стању једног ми можемо познати стање другог, као што палеонтолог по заосталом органу препотопске животиње позна целу животињу и бележи јој место у реду других животиња.

Ја поменух недовољност споменика који су нам остали за изворе овој расправи. То ме гони да не ограничим расправу на цигло економно стање, него да обележим и још једну страну народног живота која се баш и мора проучавати ако се хоће да добије тачан појам о народном газдинству. Мислим [на] друштвено стање народа. А како имам још по цељи расправе да речем коју о политичким догађајима при крају XIV века, а осим тога намеран сам и да изнесем начела политичке економике у односу на економску политику народа, то ћу поделити целу расправу на четир дела. Први ће говорити о друштвеном, други о економном стању, трећи о политичким догађајима и четврти о начелима политичке економике у односу на економску политику народа.

I

У свој Европи онога доба, човекова је личност сакривена у друштву. Човек се нигде не појављује као једно *ја* са својим одликама, са својим врлинама или манама. Човек нема места да докаже себе. Он се јавља само као део једне категорије, једног *реда*. Његова је судба скопчана с тим редом. Он не зависи од себе толико колико од општег друштвеног положаја свог реда.

У том односу Србија показује исте појаве које и западна Европа. Док западна Европа има своје бароне, грофове, клир и *gens potestatis* (робове), Србија има властелу и властеличиће, велико и мало духовништво и себре. Историја човештва [= човечанства, *йрим. йрир.*] као и организам показује на првим степенима својим велику сличност.

Какви су били редови у старој српској држави?

Ми можемо све редове у средњем веку да сведемо на два главна типа. Тада би био један ред *јосиодара* и други ред *робова*. Али се у животу ова два типа показују у некаквом шаренилу, они су разгранати, имају више нијанса, појављују се у више степенa. У Србији ми тако налазимо некаквих седам степена: *велика власиџела, мала власиџела, велики духовници, мали духовници, ѿрађани са сокалницима, меройси и ойроци*. Сви се ови показују у три главна реда: *власиџела, духовништво, себри*. „Себар” означава сав онај ред људи који не долази у прва два реда, накратко сав непривилеговани сталез у српским земљама. Палацки узима у овом простом народу два елемента, од којих би један по њему био

ірађански, а други сељачки (С. Љубић. *Оіледало књижевне іовијесіи*. Књига I, стр. 181). Но ово једва да се може примити. Међутим истина је да судба непривилегованог реда није била једнака за све чланове тога реда, него су неки били оптерећени већим дужностима уз уживање мање права него други. О том ћу говорити на свом месту. Сад је на реду да кажем што о појединим редовима.

Најпривилегованији, али не бих рекао најјачи ред састављаше *духовнишиіво*. Оно је ослобођено од свију државних дажбина и дужности (чл. 9. Душанова закона. Издање Ст. Новаковића), осим једне, да прати цара кад где путује. Но види се да то није никакав намет и да у такој пратњи духовници, поред себара (отрока) који носе цареве ствари, више праве параду него да раде какав посао. У свима хрисовуљама ви ћете наћи како се *свешіиеници ослобођавају од свију ішеретіа и дажбина*, а [цар, *ірим. ірир.*] Душан још уводи ову привилегију у закон те тако она добија *оішиіу* важност.

Утицај духовништва био је врло голем. Оно има учешћа у државној управи, што се види из приступа у Душанов закон, где се вели да је тај закон састављен од духовништва, цара и властеле, и духовништво стоји на *ірвом* месту. Осим тога, они имају утицаја и на сав живот онога доба. Судаћи по књижевности и образованости оног доба ми можемо насигурно рећи да је сва настава била у рукама духовника. У народној се песми прича како је Краљевић Марко изучио књигу у протопопа Недељка а цар Душан спомиње Андонија као „наставника и учитеља оца краљевства ми”. Књижевност видимо да је потпу-

но црквенска. Српски краљеви остављају круне па се калуђере. Уговори сасвим трговачке природе скоро увек почињу црквеним приступима, итд.

Да је број свештеника био голем може се лако веровати кад се погледа на сав правац оног доба. Нема српског краља који није учинио какву задужбину, а колико је њих подигло више од једне. Народна песма каже да је Немања истрошио грдно благо „све градећи силне задужбине”, за Милутина причају да је подигао 40 цркава а и други су краљеви тако исто радили. По мишљењу г. Мијатовића самих калуђера је било на 10.000!

Ми смо видели један ред људи који је имао много права а мало дужности. Био је још један такав ред – *властела*. Ово је био најјачи ред. Његова је снага била основана на великим сопственостима земље које су добијали од цара и које се зваху *баштинине* (феуди). На овим баштинама властела имаху и право јурисдикције.

Властела се дели на велику и малу, али обе имају удела у државној управи иако велика властела имаху веће повластице. На сву прилику мала су властела добијала своје феуде од веће и беху у том погледу зависна од ове. По склопу ондашњег друштва мени се чини да је овај ред био највећи контингент за чиновнике и судије, уопште за државна звања која се јаче појављују нарочито под Душаном. Јер стара властела беху у својим окрузима као засебна суверенска сила, која је сама владала и није имала потребе ићи у службу другом, осим у случају рата, где је опет ишла више као савезник владаочев него као поданик или слуга. Кад је доцније почела опа-

дати моћ старе властеле, властеле по „крви”, онда је била згодна прилика да се и мала властела дочепа вишег положаја. Тако под Душаном, кад је нов државни поредак најјаче заратио с гордом и независном властелом, видимо браћу Мрњачевиће, за које Троношац вели да нису „ни од какве високе фамилије” (Гласник V, стр. 69), где заузимају најважнија места у држави. Они људи од „личних заслуга” које помиње Мајков (стр. 59 срп. прев.) који су нарочито под Душаном истискивали стару властелу – били су зацело из мале властеле. Ја не знам друкчије да објасним стварање нове аристократије, нове, „чиновничке” госпoде. Стара властела својом независношћу и снагом била је опасна за цара. Он је гледао да је истисне или да је реформира. Али је она била доста крута да савије главу под нови поредак, да скине са себе готово владалачку хаљину, и да, силна, прими силу из туђе руке која може сваког часа ту силу отргнути од ње и предати је другом. И доиста ми видимо где велика властела не мења свој положај но се још потајно буни против новог реда, а после цареве смрти излази и више преко граница у које ју је цар сатерао. Напротив код мале је властеле ствар друкчија. Она нема зашто да се клони новог поретка. Она ни у старом поретку нема силу од себе саме него као поклон од велике властеле, па што је не би примила као поклон од највећег властелина – од цара? И кад је већ у зависности према великој властели, зашто да не оде у службу цареву и да буде у зависности према њему? И доиста кад је цару затребало нових људи и кад је понудио канцеларијска „званија”, нико пре није могао стићи до

њих од мале властеле. Ја сам већ рекао да велика властела хтедоше бити сунца за себе и не примати светлост од другог, а други конкуренти малој властели који би се нашли међу вишим редовима себара, као сокалници и грађани, беху притиснути феудалним поретком па не могоше конкурисати малој властели. Од царевог новачења себри нису добили ништа, јер цар није ни рушио феудални систем зато што он спречава развиће *народно*, него зато што је њему сметао; и он је у њему порушио само оно што је њему сметало – независност и непокорност властеле. Радећи да себе ослободи од господара-поданика, он није ни помишљао да ослободи и друге своје поданике од тих истих господара. Тако је судбина себара остала себарска и у новоме поретку.

Властела не беху као духовници ослобођена од државних дужности. Она мораху давати данак – *соћ*, и ићи у војску. Соћ је данак у житу које је ваљало сручити (у царске житнице?) пола на Митровдан а пола на Божић, и давало се пола *чистја* жита, а пола *џрејросџа*, што ће рећи *обична* или *непречињана* (Ст. Новаковић. Душанов законик, 76). Војску су купили не као државни чиновници но као самостални господари и сами су хранили своју војску. Отуда су они наравно били веома силни и у Душановом закону стоји: да у војсци влада војвода *колико* и цар. Што рече војвода то се мора слушати (чл. 291).

О утицају овог реда ми ћемо имати прилике да говоримо доцније кад пређемо на трговину.

Остаје нам још најмногобројнија, разноврсна и прилично тамна гомила људи која се зове општим именом *себри*, али која има неких степена.

Главна црта која карактерише овај ред људи од прва два јесте много дужности и мало права. У Србији („српским земљама“) оног доба као и по другим крајевима, било је сијасет намета и дажбина. Изузимајући порезу као главну дужност коју је имао „вѣсакъ чловѣкъ“, ми налазимо јоште сијасет других и крупних и ситних пореза. Говорити о себрима није ни могуће а да се не говори о самим дужностима и наметима, као год што није могуће говорити о властели и духовништву, а да се не говори о самим правима и уживању. Сва историја показује вам да су досадања друштва била основана на одвојености права и дужности. Уједначити ова два фактора, значило би решити велики проблем најсавршеније форме друштва. У осталом тај проблем и данас стоји нетакнут, па нам се не треба чудити што га налазимо нерешеним у оно доба кад је била обична ствар ископати очи, и одсећи руку за какву кривицу.

Различни степени себарског реда беху: *ирађани*, *сокалници*, *меројси* и *оѣроци*. Разлика међу њима долазила је од коликоће дажбина („како плату плаћају и работу работају, тако и земљу да држе“). Док су једни радили више, други су мање, само су сви морали радити и то радити за другог. Најжалоснији међу њима беху *оѣроци*, који се нису много разликовали од властелинове стоке, јер су му били и телом привезани као што су меропси земљом. Отрок не само да није имао сопствености, него он није имао ни себе. Он није био свој, он је радио своме господару као год што ради животиња, и добијао храну не као заслугу, не као производ својег рада,

већ из милости господарева, просто да се одржи. Међутим, важно је по судбини отрока што Душанов закон дозвољава да властелин или његова жена или његов син могу ослободити отроке (41 чл. Душанова законика, издање Ст. Новаковића²). Г. Мијатовић вели како је у западној Европи било много горе у том погледу и властелину који би хтео ослободити своје отроке, ваљало је изискати дозвољење од барона (у Француској) (Гласник XXXIII, 200).

Нешто више од ових стајачу *меройси*, „људи на земљама црквеним и властеоским и краљевским или царским и чија беше земља оному бјеху дужни радити и нешто давати и плаћати, а осим *ѿе* земље *моїли* су *имайи* и своје *башиїине*”. (Ђ. Даничић. Рјечник. Код те речи). Као што се види ови људи имаху неке сопствености, али су они опет били привезани за земљу властеоску или црквену. У Душановом закону има једно важно наређење што се тиче ових људи – то је, да може господар, кад меропих побегне, ухватити га и „ујемчити да је опет његов”. Ово показује да су меропси често покушавали измаћи се из свог положаја, а даље наређење у закону: „а друго ништа да му не узме” показује да су они имали и имања, да им се могло што „узети”. И сасвим је природно да човек који има неко имање, а зависи од господара, гледа да се опрости зависности, па да живи на своју руку. Отрок већ нема куд да бега, јер нигде ништа и нема, а за сокалнике закон ништа не спомиње на сву прилику зато што ови и нису живели на властеоској земљи, него на царској (државној) и потпадали су

² Увек се разуме издање Ст. Новаковића.

само под опште дужности поданика уживајући право личности и сопствености.

Ми имамо неколико фак[а]та на основу којих бисмо могли саставити слику себарског реда. Ево који су то факти: Прво, ово наређење за меропхе. Затим 41, 42 чл. Душановог закона о отроцима. После, повеља краља Дечанског манастиру Дечанском (Monumenta Serbica 97, 99) где наређује да меропси оу 6 мати пшенице, 6 овса, 6 проса, 2 винограда, а сокалници један мат пшенице, мат проса, мат овса, мат винограда и занатлије (мајстори, седлари, итд.) да раде као и сокалници. Из овога можемо саставити слику себарску која ће нам онда од дна до врха овако изгледати:

На прво место долази најжалоснији ред, *ојроци*, који иду као наслеђе из баштине у баштину и у потпуном су смислу роб својих господара. Немају ни личности ни имања.

После долазе *меройси*. Ови живе на властелинској или црквеној или царској (приватној?) земљи. Властелину морају радити обичне работе на баштини и плаћати перперу цареву. Ови имају имања, али још немају личности.

После њих долазе, као највиши ред, *сокалници* и *грађани* (занатлије). Они живе самостално на „царској земљи”, разумевајући тај израз не као приватно имање царево но уопште као државни простор (г. Крстић у Гласнику VII, стр. 72). Ја не могу да видим тако голему разлику међ ова два реда да би их раставио. У повељи Дечанскога на њих се налажу исте дужности, а степен намета и дужности био је одређиван положајем у друштву. Извесно је толико да

су они виши од других себара, али се између себе не разликују много. Ова је класа људи могла преко исплате својих дажбина да остави што за себе, да штеди и напредује, и може се сигурно рећи да би, без турске инвазије, ова класа постала за мало времена, оно што се у Европи зове *џрећи сџалеж* (tiers état), варошани, слободни људи, који не господаре ником као властела и опет немају над собом господара као сељади. Процес стварања варошког реда нашао би силну потпору у замени старе властеле новом која је замена била већ отпочела и знатно се развила под Душаном и тако би се онда и у Србији поновили они исти догађаји које смо видели у западној Европи. Али је турска инвазија срушила и поредак који је нашао и зачетке новог доба у њему и не могући за толико време ништа од своје стране натурити српском народу, она му је бар разрушила сав стари поредак, све старе установе, тако да кад се после четири и по века подигоше потомци косовских бораца, међу њима већ не беше више ни властеле ни властеличића ни себара.

Ја сам се постарао да нацртам слику друштвеног живота у Србији XIV века. Ми видимо прилично шарену масу, различне редове и природно нам се намеће питање шта је основа положају сваког реда? То беше притежавање земље. Сопственост земље је и основа целом феудалном поретку. Сила властелина доводи се од његове баштине. Исто тако слабост других непривилегованих редова долази од тога што ови не имаху земаљске сопствености. Колико земља пресуђује човеков положај у ондашњем друштву, ево један доказ. У једној повељи краљ Дечански наређује,

кад се мајсторима синови „разроде” (4 или 5 синова), један да остане на „своме месту”, а други да иду у сокалнике, али који би хтео узети меропашку земљу, тај да буде *мероиах*. Каква је земља такав је морао бити и човек на њој. Кад краљ поклони људе цркви, онда они постају „црквени људи”, кад их поклони (са земљом) властелину, они су властелински, итд. Личност човека из реда зависила је од земље на којој он живи.

Исту слику друштвеног стања, коју видимо у Србији, ми налазимо углавном и на западу. Тамо је у оно доба друштво састављено из *блајородних, слободних и неслободних*. Први ред одговара нашој властели и духовништву, други (слободни људи али не од „племените” већ од обичне крви) одговара грађанима и сокалницима, само што се на западу већ ова два типа оштрије разликују, јер је тамо и оштрија разлика измеђ грађанског и сеоског становништва. И најзад, што су неслободни људи на западу, то су код нас меропси и отроци.

„Редови ниже благородника могу се поделити на слободне и селске. У прве долазе варошки становници. У земљи становаху *сокалници* (Socagers), који су били *слободни* иако нису били *блајородни* као „ри-тери” (Hallam. Europe during the middle ages, 102). Цитат овог писца потврђује оно што смо ми горе рекли о друштвеним сталежима на западу. Исти писац даље цитира Боманоара, чије речи опет иду у потврду онога мњења: „Зна се”, вели овај „да у свету има три реда (condition) људи; једни су благородни, други су слободни а нису благородни, а трећи нити су слободни нити благородни. Од ових последњих

једни су потчињени више своме господару (lord), тако да овај може по својој вољи располагати њима, а други већ мало боље живе, и господар од њих узима само уобичајене дажбине” (цитиран код Hallama на стр. 102 и 104). – Као што се види „ми и они” прилично смо једнаки. Ја сам навео овај пасаж да покажем како средњи век показује доста једнаке слике на оба краја ондашње цивилизације. Да се вратим на нашу ствар.

Друштвени редови средњег века беху тако фиксирани, тако непомицни као што је била и њихова основа – сопственост земље. Било је забрањено састављање разних редова женидбом, да се тако укрштањем не би оштетило начело феудализма. Г. Мијатовић помиње по Hahn-у Albanesische Studien да се то исто и сад ради у Албанији. Тако је властелинов син и после очеве смрти властелин, на основу јевтиног права племените крви. Отрок је остављао своме сину у наслеђе да се зноји и мучи за другога. Само код попова ми видимо неко одступање од овог обичаја. Тако краљ Дечански у већ споменутој повељи наређује да ће попов син остати на „свом месту”, само ако књигу изучи, *друкчије да иде у меројхе*. Из овога се види да се од попова тражила нека коликоћа знања и писмености, а почем је њихов број био доста велики, лако се могло бирати. Осим тога ово јоште доказује да у нас духовништво није стојало као обележена, утврђена *касиа* према народу.

Земаљска сопственост која је и била основа феудалног система појављивала се у овим облицима: као *царска земља*, где се разуме или његово приватно имање или се узима у идеалном смислу као *др-*

жавна *просјорија*, даље, као *властелинска* и *црквенска* земља, према томе је ли била у рукама властелина или цркве. Другог облика ми не налазимо. Меропси и отроци живеше на властелинској, црквенској или приватној царској земљи.

Овим се завршава наша површна слика друштвеног стања Србије. Она је кратка и непуна не само с тога што се према количини извора и не може саставити сасвим потпуна него и ради тога што је она у овој расправи само потребна споредност, а не главан предмет. На завршетку још једну реч. Ја мислим да је данас излишно војевати против феудализма и да је луксус „критиковати” оно што је већ преживело свој век. Ја сам просто по могућству и према потреби чланка нацртао време властела и себара, па нек сама слика тражи себи препоруке (ако је где нађе). Ја бих имао да кажем само то да је та слика општа у ондашњој Европи и природна у свом времену.

II

Коме теорија вредности није крајеуголни камен економне филозофије тај ће увек расправу о економном стању народа отпочети не проучавањем новаца или трговине или ма каквог економског момента, него проучавањем самог *човека*. Један народ – а народ не може да живи од ренте – није никако богат зато што има извесну гомилу материјалних добара, него зато што може да произведе та добра. Његово богатство то је његова *производна снага*. Његово економно стање то је стање те производне снаге. У ово-

ме је разлог зашто сам ја отпочео ову расправу друштвеним стањем Србије. Из првог одељка ми смо видели *човека* у Србији XIV века, ми смо се упознали са скупом оних јединица које састављају производну снагу српског народа. После тога нама ће даљи посао ићи много лакше.

На првом месту из изложене слике друштвеног стања ми видимо ово: радом се бавио онај ред људи који није имао права на резултате рада. Тај је ред знао за то и по простом закону човечије природе, он није радио с могућним степеном енергије. Отуда у општем резултату мањи производ, *мање бојаи-сйва*. То је једно.

Добијено богатство делило се на људе који нису учествовали у производњи тог богатства, и који добивши га тако лако, нису му знали вредност, па су га сатирали „на наџаке и на буздоване, и добријем коњма на рахтове*” или на сијасет скупоцених икона и других црквених ствари. Отуда она страховита, али на жалост још и данас обична аномалија: раскош на једној страни док се друга једва исхрањује.

Саставите сад ово двоје и каква вам се чини хармонија у том друштву? Колико услова за напредак има оно? Треба само стати на гледиште народа при питањима о благостању, и богатству, па ће се увек одговорити тачно на та питања. Наравно то неће бити случај код онога који под властеоским и црквеним богатством разуме српско богатство.

* Рахт (рафт, рат) m (перс.) коњска опрема, накит коњски.

Али да пређемо на ствар. Да видимо који су били извори богатства Србије или тачније да речем „српских земаља”.

На прво место долази она грана производње која намирује најбитнију потребу човеку и без које не би могао опстати ни један народ који је прешао дивљачке фазе својега живота – та је грана *земљорадња*. Срби су ратари откако их зна историја; и данас им је то главно занимање. У XIV веку ми видимо где се производима земљорадње плаћа данак – „кабао жита”. Да је земљорадња била најглавнија грана производње у Србији, то је јасно као дан кад се погледа на списак артикала које су куповали и односили из Србије дубровачки трговци. Али у Србији XIV века није било толико радне снаге да обради оне огромне земље и за то ми ту налазимо *сточарство* као природну појаву тамо где има доста земље а нема много људи, па се земља оставља за пашу стоци. Да је у нас сточарство било прилично развијено може се видети по доста живој *солској* трговини коју нам причају толики споменици онога доба. Из споменика видимо да су се и неке глобе плаћале стоком. Тако Стеван Првовенчани (1222–1228) наређује као казну за растављање бракова за човека властелина да да краљу осам коња, а за сиромаша да да *ири* вола (Monumenta Serbica 17). Кад је сиромаш могао дати три вола, онда је ту сточарство прилично развијено.

Поред земљорадње и сточарства ми видимо у Србији још и друге врсте производње као виноградарство и уљанике. Г. Мијатовић наводи велику потрошњу вина у средњем веку као последицу многе слане хране које је опет долазило отуда што се зими

није могло држати много стоке и газде је мораше клати па претварати у суво, слано месо. Отуда се вино јавља као врло раширен предмет потребе у средњем веку. И ми видимо да се у Србији поклањало доста пажње „гроздном” винограду а унеколико се важност њихова види и отуда што су често Дубровчани захватили српске винограде те и у споменицима налазимо много пута да су краљеви пресуђивали спорове који су се отуда појавили. Још да напоменемо уљанике. У оном добу кад су се богати људи надметали ко ће саградити више задужбина, природно је да су восак и уље као главне потребе у цркви, имали велику тражњу и да је следствено њихова производња добила доста пажње и била прилично развијена.

Још као један веома важан извор народног богатства у Србији оног доба, ми можемо споменути *руднике* којих је зацело било, и било прилично богатих. Ми знамо из историје да је краљ Владислав у другој половини XIII века „довео људе из Саксонске (Сасе), који ће копати руднике. А доцније кроз много споменика, па и у најважнијем, у Душановом закону, налазимо непрестано где се помињу ови Саси. После о развијености рударства имамо доказа у српским новцима које је ковала рударска општина Новог Брда (Шафарик. Гласник VII, 224). Исти писац даље прича да летописци бележе неки пожар у рударским окнима упоредо с најважнијим догађајима отачаствене историје, што показује важност ондашњих наших рудника. Колико је била снажна новобрдска општина види се по томе што летописац помиње како је цар Мусија дошао године 1412. под

Ново брдо, разорио Крушевац, Петрус, Сталаћ, Копијан** и друге градове, али Ново Брдо није узео, на сву прилику не зато што *није хйео* да освоји тако богато место, него зато што је наишао на јак отпор. Занимљива је још белешка, која опет сведочи егзистенцију и развијеност рударства, да су Турци 1417, 11. априла, преселили новобрдске рударе у Цариград и приморје. (Све ово вид. у Шафарик. Гласник VII, 224–225). О богатству рудника јоште сведочи и та околност што је кнез Лазар од приноса царине новобрдске одвајао сваке године сто литара сребра за манастир Раваницу! (Ч. Мијатовић. Гласник XVI, 218). И из претераних казивања хаџије Брочарда да у Србији има пет златних и толико сребрних мајдана, као и из претераног казивања Бертрандома де ла Брокијера (цитат код г. Мијатовића. Гласник XVI, стр. 281) да деспот Ђурђе Бранковић вуче годишњег прихода из рудника око 200.000 дуката, и из ових претераних казивања може се увидети да је у Србији било рудника и да су они били прилично богати.

И тако, прилична земљорадња, доста развијено сточарство, виноградарство, рудници, природа најудеснија, земља богата и плодна – ми можемо рећи Србија је била богата; политичка Србија имала је добру економску основу и Србија је била јака и срећна.

Али има нешто што нам не да да паднемо у тај оптимизам.

** Треба: Копријан; утврђени средњовековни град (данас Курвинград), недалеко од Ниша, који се помиње међу пострадалим утврђењима у долини јужне Мораве у походу Мусе почетком 1413. године (видети чланак Сенише Мишића наведен у литератури на крају Предговора).

Србија је имала услова за богатство, то је истина. Природни момент у производњи био је веома користан српском народу. Природа се према њему увек пријатељски показивала, увек му је била наклоњена. Он није морао да као Дубровчани краде туђу земљу, он је имао толико земље да ју сам није могао ни да обради. Он није морао зазирати ни од пустошних ветрова ни од јаких мразева, ни од страховите жеге. Ја рекох природни момент у производњи био је користан српском народу.

Али не тако и друштвени момент. У оно доба природа је више волела Србина него што је он сам волео другог Србина. *Друштвени момент у производњи није био ни мало користан српском народу.*

Ми знамо да *производна снага* једног народа – па следствено и последица њена, економно стање тог народа – зависи од две чињенице: *од природе* и *човека*. Економно стање то је производ суделовања ове две чињенице. И ту се срећемо с једним жалосним фактом: српско друштво није било тако уређено да може само себи помагати онолико колико му је природа помагала. И поред свију услова за богатство, Србија није богата на оном месту где кад се налази богатство онда се тек сме рећи да је народ богат. И опет велим, у овом питању треба стати на гледиште народно, а не узимати богатство једног реда као богатство целог народа. Са српских земаља, од српског сточарства, од винограда, уљаника, рудника, остајало је сваке године прилично сувишка, који би могао бити основа за народно богатство кад би остао у рукама народа, али који је одлазио у руке власти и црквама и ту се није појављивао као капитал, као

ново средство за даљу производњу, него се просто упропашћивао. Ово је тако важан факт у народном газдинству, да њега не сме прећутати ни један економиста. Да ли ће сувишак зараде отићи у руке производној или непроизводној класи, то је питање далеко важније од питања политичке форме друштва.

Ја ћу покушати да га мало изближе осветлим.

Сваке године народ створи неку суму богатства, којом намири своје потребе и од које му јоште претече неки сувишак. Ако овај сувишак остане у његовим рукама, он ће га употребити као алат за даљу производњу и друге ће године произвести већу суму богатства, од које ће му остати још већи сувишак, дакле, још више оруђа за даљу производњу. На тај начин он ће непрестано све више производити, његова снага над природом биће све јача, он ће бити све способнији да своју снагу замени природном снагом и имаће све више времена да у себи развије ону страну којом се одликује од животиње, да се развије умно и да тим умним развитком осигура себи егзистенцију и благостање. – Али ако сувишак производње, тај алат за нову производњу, не остане у његовим рукама, него одлази властели или црквама, уопште одлази непроизводној класи која неће њиме *радијии* него ће га *ипрошијии*, онда народ мора друге године отпочети своју производњу опет из почетка и онда ће он урадити друге године колико и прве. Његова снага неће порасти. Његово ће време пролазити у послу који му набавља само хлеба и читаве генерације неће се разликовати једна од друге. Генерација после сто година ради ће истим оруђем, истом вештином, истом енергијом као и генерација пре

сто година. Умно развиће остаће за све време једнако – сведено на нулу. Човек ће до века записати својим леђима и својом снагом уместо да се послужи силама природе које она даје бесплатно свакоме који се уме користити њима... Ето како је велики уплив распореда друштвеног богатства. Нека се производи маколико, нека су природне прилике маколико срећне и угодне, ако нема правде у распореду богатства, нема ни богатства у народу, а кад га нема ту не може га за *дуго време* бити ни у паразитске класе. Који то зна тај се неће чудити што Србија код богатства није била богата. Рђава подела права и дужности учинила је те се богатство које је производио српски народ није обраћало на јачање снаге народне, него се упропашћивало.

Поред овог утицаја друштвеног стања био је још и политички, који тако исто није добро утицао на економно стање. То беше *оскудица народној јединства*.

Основни закон човекове како целокупне природе, тако и једне економне стране његове, јесте *удружење с дружим човеком...* Човеку је најпотребнији човек. Без удружења човек би остао на истом ступњу на ком су данас Бушмени и становници Тихог океана. Напротив што је већи број људи који се удруже и што је то удружење савршеније, то је већи и савршенији производ – морално и материјално благостање човека. Али се удружење не може развити ако нема народног јединства. У таквим удружењима нема развијене свести о општем интересу, нема солидарности и нема поуздања, што би све дало удружењу снагу да се унутра развије и да се споља ограда по

потреби од страног утицаја, који је као што знамо из историје вазда био деструктиван кад год је био снажан за то. Народно јединство је велики извор из кога долази заштита и сигурност народног рада, оно је први услов за централисање радне снаге и за комбинацију рада, без чега се не може извршити никакво веће предузеће. Народно јединство је она снага која одржава општи дух у појединим удружењима и појединим крајевима. По овоме може се видети његова огромна важност, нарочито у оно доба кад се готово није ни вадио мач из корица. Управо може се рећи да је егзистенција народа у средњем веку зависила једино од тога, хоће ли он сваком приликом бити на окупу. Та је потреба примећена у Србији и види се да су се српски краљеви трудили да је намире. Само што су они узели за прво оно што би дошло као последица. Они су напустили економско јединство, па сву бригу поклонили политичком, које је без економског остало наравно тако слабачак створ, да се морало растурити чим је нестало јаке руке која га је одржавала, и чим су дошли такви политички догађаји које је морао да реши сам народ а не „сабор с великом и малом властелом и великим и малим духовницима”.

Тамо где нема народног јединства ту удружење тако да кажем нема крова, нема заштите; и оно ако се и појави пропашће одмах, повлачећи за својом пропашћу и пропаст самог народа. Историја Италије XII и XIII века даје нам у овоме веома важну поуку. Италија је изгубила своју снагу кад су њене општине почеле да ратују измеђ себе. Оскудица народног јединства је главни узрок овим ратовима и пропасти

Италије. Иста оскудица народног јединства спречавала је и економско развиће Србије.

Него ће ми требати да се мало подуже забавим на том изразу „народно јединство” јер се о њему може различно мислити. Ја на прилику држим да међ српским земљама никад па ни у време Душана није било *йравої* народног јединства. Овим тврђењем ја долазим у противност са скоро општим мњењем код нас да је уједињавање српских земаља отпочео још Немања I и да је оно већ извршено у династији Немањића.

Шта значи „ујединити”? Зацело ништа друго него раширити *друшїиво*, довести већи број личности или појединих друштава у једно веће друштво. Добро. А шта је то друштво? Могло би се рећи да друштво означава просто више личности, гомилу људи на једном месту. То је погрешка. Друштво није само проста гомила људи, него је *їо оріански сасїављена* гомила. *Друшїиво је скуї личносїи које се измењују својим услуїама, својим радом*. Члан друштва може бити само онај који нешто даје другом, нешто прима од другог. Као што се види економски саобраћај то је животна веза организма који се зове друштво; у том је саобраћају његов *raison d'être*.

Према томе „ујединити” значило би учинити *да већи број личносїи дође међу собом у економни саобраћај*. Ујединити српске земље значило би учинити да се Србин из Зете користи и измењује услугама Србина из Босне, из Рашке из Срема, итд. Ово би значило остварити принцип народне поделе рада у свој српској земљи. Али код земљорадничког народа и нема народне поделе рада, па је ту такав посао не-

могућ. И поред свега „јединства”, ми видимо где поједини крајеви српских земаља граде уговоре којима ступају у економски саобраћај с Дубровчанима и Млечанима, а нигде нема економског саобраћаја између њих самих. – То не би ни имало смисла – могло би се рећи – јер Србин Србину није ни требао економски кад су сви једнаки, Србину је требао Дубровчанин који ће му донети чохе и оружја за његову стоку, жито, вино, грожђе, итд. – То је цела истина кажем ја, али онда не треба ни говорити о српском јединству кад се оно остварило само до јединства канцеларија, а даље није прешло.

Ја сам споменуо већ две препреке економном развићу Србије. Управо говорити о економском стању Србије XIV века значи само показати шта смета економском стању. Бар ја не уем друкчије писати о тој ствари. И ево ја сад прелазим на трећу, најважнију препреку нашем економском развићу. То је политика *слободне* трговине. Ја ћу најпре да кажем како је стајала наша трговина у XIV веку, па ћу после показати њен утицај на економно стање.

Природно богатство српских земаља увек ће навући у њих приличан број трговаца. И ми видимо како још у XII веку дубровачки трговци трче у српске земље и како их нимало не задржава често рђаво предусретање од стране властеле или народа. Напротив, они придолазе све више и више и док су у првој половини XIII века долазили само као „купци” ето их у другој половини тога века као „тржници” који не купују само сировине из српских земаља, но још доносе еспапе и продају их. За доказ оног рђавог предусретања које сам споменуо, ја се позивам на мно-

ге уговоре наших краљева с Дубровачком општином, где се обично општина жали на „забаве” по земљи, и гледа да у форми међународнога уговора уклони све те „забаве” и осигура својим трговцима потпуну слободу трговине. После Дубровчана ми видимо да долазе у Србију и Млечићи које толико гони перспектива доброг пазара, да се не плаше ни далеког пута, ни конкурената Дубровчана који су се одомаћили већ у нашим крајевима, нити се најзад боје своје различне вере и народности, што није била мала ствар у ономе добу. Мора да је била лепа добит која је толико трговаца привлачила у српске земље. Колико је било млетачких трговаца може се судити по томе што је једном у Босни 1300. године бачено у тамницу њих 50 (у Љубићевим *Listinama I*, 193; по наводу г. Мијатовића, *Гласник XXXIII*, стр. 222). У нашим споменицима има доказа да је било и још трговаца осим Дубровчана и Млечића. У једној повељи од 10. јануара 1356. цар Урош вели: „чини милост царство ми трговцима, били Дубровчани Млечани или *ма који друји*” (*Monumenta Serbica* 153). – Него најглавнију трговину водише Срби с Дубровчанима. По нашим споменицима види се да је она била још у другој половини XII века. Из једног споменика од 1189. видимо где босански бан Кулин дозвољава дубровачким трговцима да могу слободно ићи по земљи његовој, и обећава да им се неће ништа *на силу узети*, осим што они *иоклоне* (*Monumenta Serbica* 1, 2). То нас лако гони, да мислимо, да су дубровачки трговци још раније пролазили кроз српске земље, па кад су их често пљачкали и отимали им имање по обичају ондашњег доба, онда је њихова општина

потражила да у форми једног међународног уговора обезбеди своје трговце. Готово сваки српски краљ склапао је по више уговора с Дубровником дозвољавајући дубровачким трговцима да слободно пролазе с еспапом кроз земљу и краљ се обећавао да ће им „његова краљевска милост” накнадити сваку штету. Ја бих могао да наведем сијасет уговора из Monumenta Serbica, али држим да је то позната ствар, а и да нема важности изношење сваког, јер су ти уговори већином по истом калупу. Међутим, не улазећи дубље у испитивање њиховог садржаја, ево који се споменици у Monumenta Serbica односе на предмет о коме је реч и то од године 1189–1387. То су бројеви 4, 19, 20, 21, 23, 28, (нарочито важан споменик у коме Дубровчани казују шта су обавезани и шта ће давати српским краљевима), 29, 30, 35, 36, 39, 40. (Можемо споменути и број 41 који је уговор Дубровчана с бугарским царем Асеном, одакле се види како Дубровчани ослобођавају бугарске *куйце* /не трговце/ од свију данака и на вратима и на мосту, и на броду и на путу и дозвољавају им да купују све осим *йшенице*). Даље долазе споменици под бр. 42, 46, 53, 54, 64, 81, 110, 127 (овај је уговор готово прави међународни законик), 124 (овде се осим дубровачких трговаца помињу још и млетачки и инђ кто), 142, 145, 149, 150, 158, 159. После ових споменика долазе они из доба анархије тако су 167, 173, 175, 177, 181, 183, 194, 195 (од кнеза Лазара године 1381: 9. јануара у Крушевцу Лазар потврђује све повластице које су Дубровчани добили од пређашњих српских владалаца), 196 (године 1387. од Вука Бранковића). Остају још неколико трговачких уговора које начинише бо-

сански краљеви, па се свршује период XIV века. На том и ми престајемо с ређањем споменика⁵.

Српска трговина дакле с Дубровником то је факт који се јасно види из оне гомиле уговора. Али каква је била та трговина? Ми знамо да је Србија земљорадничка држава. Она дакле у трговини може учествовати само продавањем сировина. Друго ништа она није могла продати дубровачким трговцима. Али овима је то и требало. Било је једно место коме су требало српске сировине и то је и нагонило дубровачке трговце да иду у Србију и траже те сировине. Где је било то место?

На једном крају бивше римске царевине налази се апенинско полуострво. На другом полуострво балканско. На апенинском полуострву је развијена индустрија, балканско је богато сировинама. Чим се у једном крају развије индустрија, одмах она привлачи себи сировине с другог краја, било тиме што плаћа за њих више него пошто се могу добити у земљи где се производе, било што даје за њих лепо израђене предмете који мал да нису тако исто јака потреба човеку као што му је потреба хлеб и вода. Индустрија привлачи сировине као год што ватра привлачи ваздух. И као год што се ватра све више распаљује од ваздуха који је сама привукла, тако и индустрија све више напредује од сировина које привлачи.

На једној страни – велика индустрија, силне радионице, много вештих руку. На другој страни – природно изобиље, доста сировина које ће се пок-

⁵ Овде су узети просто сви уговори разних српских крајева с Дубровником.

варити ако се не продаду. У среди – неплодно земљиште Дубровника, мален број Дубровчана да би сами у себи развили или индустрију или земљорадњу, али на згодном положају у [на, *йрим. йрпр.*] мору, с развијеним бродарством, с тачним познавањем и једног и другог краја и једног и другог језика – зар није најприроднија појава у таким приликама да вешт бродар Дубровчанин допутује до српских земаља, ту накупује сировина и ове однесе у Италију, одатле се врати с италијанским фабрикама те носи у Србију опет оно исто што је и изнео из ње, само сад у другом облику и много скупље у продаји? И збиља то је Дубровник и радио. Он је био посредник у економском саобраћају српских земаља с Италијом. „Он је био главни (и ако не искључни) комисионар и спедитор српске трговине” (Ч. Мијатовић. Гласник XXXIII, 223).

Кад сад у овој светлости погледамо на уговоре српских краљева с Дубровником, онда нам се показују све привилегије којима беху обасипани Дубровчани као сасвим природне, онда видимо разлог зашто су Дубровчани били примани у српским земљама. У историји света то није необична појава и ми видимо то исто обасипање туђих трговаца привилегијама и у Енглеској за време њене економске слабости. Тако је Хенрик III дао силне привилегије трговцима Ханзе који беху монополисали у оно доба сву спољашњу трговину Енглеске. И ханзеански трговци беху дочекивани у Енглеској као и Дубровчани у Србији, само што су у Енглеској брзо пошли паметнијим путем и усвојили политику народне економске независности, која је после одмах затворила врата туђим трговцима.

Замислите природно богату државу у којој је земља подељена на велике баштине. С ових грдних баштина скупља се сваке године доста добар принос сировина које сопственици не могу ни чувати ни прерађивати. Природно је да ће се они у таком случају обрнути на најближу пијацу где би продали своје сировине. Те пијаце нема нигде у њиховој земљи и зато је они морају тражити на страни. Једна побуда за трговину јесте дакле *интерес власите*. Замислите сад трговце који добро знају колико [ће] порасти вредност сировини кад се преради, који су даље знали и где у комшилуку има сировина и где се опет могу оне прерадити и који су тиме увидели потребу посредничке класе – и то је друга побуда за трговину – *интерес дубровачких* (или доцније млетачких) *трговаца*.

И тако та гласовита „српска трговина” била је чедо интереса властеле и страних трговаца. Са српским народом имала је толико посла у колико се из њега могаху истеривати глобе, дажбине, кулуци за властелу и проценти за дубровачке трговце.

Да су збиља само властела водила српску трговину, то излази из сваког момента онога времена, а прилично светлости на то мишљење баца и познати факт што се у Србији све до половине XIV века налази само крупан новац; и што се доцније појављују ситни бакарни новци за размену. Крупним се новцима обично исплаћују велики пазари, а у Србији оног времена осим властеле и духовника и цркава нико није могао имати тако много готовине. Ја признајем да је могло бити и кога измеђ сокалника или грађана који би водио трговину али то је поједини

пример, а није читав ред људи. И сад у Србији има два три индустријалца па нико ваљда неће казати да је садања Србија „индустријална”. Што се не налази ситнога новца, то значи да није било много размене, да није било много личности и сопствености које би се измењивале својим услугама и којима би за то требао ситни новац. Новац се јавља тек кад се у народу маколико развије разноликост занимања и оту-да потреба размене која се размена реализује новцем. Али ми то у Србији не видимо за дуго. Још и кад Душан закон гради, у Србији нема много новаца и Душан оставља на вољу ко ће дати данак у новцу или у „натури”.

Ја сам у главном показао нашу трговину XIV века. Властели и духовништву и црквама је преостајало доста сировина с њиних баштина. Дубровачки трговци су куповали те сировине и носили их у Италију а нешто су можда и код своје куће прерађивали⁶. Из Италије су доносили фабрикате и прода-

⁶ О овом комисионарском раду Дубровника има врло много података у чланку г. П. Матковића: Прилози к трговачко подитичкој историји републике дубровачке. Ту се види из разних уговора Дубровника с појединим италијанским општинама шта он доноси у Италију и шта износи. Ја се сад нећу дуже да забавим на овој ствари али рад осветљења предмета исписаћу овде један цитат из те ваљане расправе: „Дубровачки трговци возише морем у Италију све врсте *жииа*, *брашина*, *сочива*, *коже*, *кожнине*, *крзна*, *крзнине*, *лој*, *восак*, *мед*, *кайран*, *вуну*, *олово*, *сребро*... (Rad XV, 47). И даље:

Из Италије доношаху Дубровчани за своју потребу и за разнос: италијанске „*йлоднине*“ (колонијални еспап) затим разне „*обртнине*“ (прерађевине) као: *вунене йређе*, *йамучне* и *йршине*, *свилене израде*, *флоренйинска* и друга *фина сукна*, *скрлеј*, *йоркеј* милански и *кремоски*, *йвожђарије*, *сйакла*,

вали их српских земљама. *Народ није водио никаку актиивну ѿрјовину.*

Сад нам се и само намеће питање: како је оваква трговина утицала на економско стање народа?

Да би одговорили на то питање, морамо поћи мало даље од саме ствари.

Најмоћнији услов за народну егзистенцију, највећи извор његовом богатству и његовој снази – то је *индустрија*. Тек с индустријом народ се ослобођава од тираније природних сила. Тек помоћу индустрије он је кадар да замени своју снагу природном снагом, да савлада препреке даљине и растојања, да добије времена за своје умно развиће, да не зависи од случаја и добре или зле године, и да има своје место у свету не по заштити ни милости другог народа, него на основу свог властитог рада. Индустрија није само снага која прерађује сировине; то је огромна друштвена снага која прерађује и подиже самог човека и читаве народе, то је снага која даје сваком крају школу и библиотеку, снага која изазива сваку и најмању снагу у заједничко суделовање за општу срећу. То је снага која збратимљ[у]је све народе целог света у свемирну заједницу и која даје свакој личности највећи степен среће и задовољства. Погледајте Енглеску кад је куповала еспапе од ханзеанских трговаца и погледајте је сад!

Кад је индустрија тако важан услов за народну срећу и благостање, онда је природно да политика

оїледала, ѿосућа, сїраве бакрене, земљане и сїаклене, саїун, миродије, лекове, сламне фабрикате, златине и сребрне наките, златине дукаите... (Rad XV, 48).

сваког народа треба да има за цель да у својој земљи развије индустрију.

Стотину разлога могу се навести за то.

У земљорадничкој држави нема никад непрекидне тражње рада, покрет ту није сталан па зато није ни јак. Док се у једно доба године ради, у другом стоји сва производна снага без употребе.

Извлачењем сировина из земље губи се способност да се ђубретом и отпацама који се добијају при преради сировина, врати земљи оно што се од ње узело, и тако земља непрестано мршави претећи да ће једном отказати своје услуге онима који се тако непаметно служе њома.

Кад нема у земљи индустрије, онда ратар не може да примењује у свој посао резултате техничке науке и принуђен је једнако радити земљу истим алатом.

Кад нема индустрије, онда се у земљи не може развити удружење које поред свог економског утицаја има још и огроман политички утицај развијајући личност човекову и развијајући свест о правом положају човека па овоме свету.

Кад нема индустрије онда народ мора доћи у економску зависност од народа који му даје индустријалне производе.

Земљораднички народ не имајући у својој кући потребне предмете, упућен је тим стањем да их трговином набавља, те тако мора да издржава читаву класу непривредних људи.

Ја престајем; али не зато што разлога више нема, него што држим да није потребно даље ни говорити, да ствар говори сама. Представите два створа природна. Једно је укочена биљка која живи на мес-

ту где се затекла, која се повија по сваком ветру у околини, која нема снаге да се измакне испред подигнуте стопе, која ће јој разрушити живот, или испред отворене чељусту која ће је ишчупати и прождрети. Друго је жив, окретан организам који крстари своју околину [својом околином, *йрим. йрир.*], испитује је, савлађује је, проналази јој сакривена блага, мења је према својим потребама и који својим непријатељима место погнутог врата ставља своју снагу и свој отпор. Оно прво је народ без своје индустрије. Ово друго је народ који има индустрију. Узмите за допуну прве слике још потпуно бесправан положај народа, искључиво господарење властеле и духовништва над производњом народа, па та слика коју тада добијете – *то је економска основа Србије XIV века.*

Сад се може одговорити на питање које смо горе поставили, на питање како је та трговина утицала на економско стање нашег народа у XIV веку?

Ево како: први учин слободне трговине у народу који нема своје индустрије, био је у томе што је измењивањем српских сировина за стране фабрикате била *ошклоњена њојшеба народне индустрије.* Поред трговца који је доносио све потребне предмете, није се могао јавити у Србији занатлија, индустријалац, који би те предмете сам израђивао. Економски живот народа пошао је правцем да измењује своје сокове за туђе еспапе. Производња добара није могла бити организована на једином паметном економском начелу *народних њојшеба,* него је зависила од далеких трговачких пијаца и стања цене на тим пијацама. Шта ће се, кад ће се, и како ће се у Србији про-

извести – то је зависило од рачуна дубровачких и млетачких трговаца.

„Слободна трговина”, дакле, није дала Србији да развије индустрију. Слободна је трговина одржавала у Србији оно економско стање које је познато као најнекономскије и најнесрећније за народ.

* * *

Ми смо прегледали како је на економско стање Србије утицало: прво, друштвено уређење, затим, политички положај српских земаља и, најзад, трговачка политика српских владалаца.

По свему што смо видели, ми не смемо хвалити наше економско стање у XIV веку, али опет ми се можемо потпуно сложити с једним нашим вредним научником у мисли да би српски народ данас куд и камо напред отишао да га није спречила турска инвазија. У друштвеном, економском и политичком стању Србије XIV века ми смо нашли доста мана, али ми морамо признати ово двоје: прво, да је то што се нама сад чини велика мана, било у оно доба врло обична ствар, и друго: да није био само српски народ који је имао мана у својој конституцији, него да је тако исто било и код других народа, у ономе добу. А да је у српском народу било услова и за светлији живот осим кулучења „вишим” редовима, томе је сјајан доказ што је један део истог народа после више од 400 година ропства стресао са себе зумћарски притисак и наново се појавио на светској позорници без властеле велике и мале, без духовништва великог и малог, него као народ једнаких људи, кога је горки исторички опит научио да узме

своју ствар у своје руке и да не пушта да се „господа” брину за његове ствари.

Ја засад немам више ништа да речем о нашем економској стању XIV века. Ја видим да бих могао парафразирањем, огромним цитатима, итд., да раширим моју кратку расправу, али ја држим да је то просто показивање своје „бездне премудрости”, али да расправи самој не даје нимало више вредности, зато сам се и мануо тога посла.

III

У говору о утицају економског стања на политичке догађаје, ја могу бити врло кратак. Ја сам већ рекао да држим да поједини фактори народног живота само утичу узајамно један на други, али да нису апсолутно један узрок а други последица. На тај начин не сме се узети да је само економско стање утицало на политичке догађаје. Оно је ту имало свога удела – то је истина. Али оно није утицало апсолутно, није само. За то би онда требала још читава, пространа студија, па да се објасне они догађаји који се јављају у Србији после 1355. па до пропасти српске.

Могло би се рећи као да судбина после Душанове смрти хоће да куша српски народ, хоће да га стави на пробу, да види може ли се одржати. И збиља, наступили су такви догађаји које мучно да би могао издржати и најјачи народ, с добро уређеним друштвом, са здравим економским организмом, ако би се само онакви догађаји и могли јавити код таког народа.

Борба новог и старог поретка, нове и старе властеле;

Раскомадање српске земље;

Самовластност појединих обласних намесника и најазад, да не помињем друге прилике.

Нападаји са стране: из Мађарске, Грчке и најпосле страховита битка косовска. – Све су то били страшни часови искушења које је српски народ имао да издржи и које он – није издржао.

Опажа се и овде уплив економског стања. Опажа се у ономе што сам ја већ споменуо, да у српским земљама не беше економског јединства, које је цигло кадро да створи право народно јединство, које ће опет од своје стране увек држати народну снагу на окупу. И ето ту, у тој оскудици народног јединства, ја мислим да је кључ решењу оних важних питања. Пропаст, и то опако нагла пропаст српске „силне” државе може да изненади сваког оног који је направио себи илузије о „сили” и добром уређењу српске државе. Али ја сам већ казао да у српским земљама није било никакве снаге, никакве уређености, никаквог јединства. У Србији никад није ствар једнога њеног краја била и ствар свију њених крајева. Одвојеност, раскомаданост није наступила тек после смрти Душанове. Не, она је у ствари постојала једнако и у Србији се ничим није ни ишло на стварање народног јединства. Та се раскомаданост после Душанове смрти само *формално* појавила а у *ствари* била је и много пре, управо увек. Овај партикуларизам је учинио те се српски народ није могао да одупре нападају са стране и није могао да преболи ране од зађевице унутра. У свом чланку о овом времену српске историје, г. Срећковић спомиње [да] се брзо после Душанове смрти његова држава распада на *џри*

краљевине, две царевине и многа војводства и кнежевине (Гласник XXVII, 253). *Мојућносѝ* за то лежала је у самој конституцији друштва, у уништењу сваке народне иницијативе.

Ја никако нисам намеран да говорим много о овим стварима, зато ћу се постарати да кратко и јасно кажем своје мишљење о њима.

Несавршенство економског и друштвеног организма Србије у XIV веку чинило је да се све богатство које производи српски народ обраћа као оружје против њега, и да послужи као средство за узајамно сатирање и борбу његових великаша. У таквом стању није било места за развитак личности и удружења, а то је све учинило да народ није могао имати никака гласа, да он није смео решити ни једно питање. У оваком стању кад је дошло питање које је требао да реши *сам народ* – питање о одбрани своје куће, о сачувању свога места у свету – он га није могао решити под управом оних људи, којима је доцније потомство пресудило:

„Великаши проклете им душе.

Великаши траг им се утрљо.”

Властела су окретала народну снагу према својим рачунима – а последица је тога била и њихова и народна пропаст, народна за време а њихова за довека.

Говорећи о нашем економском стању ја сам имао прилике да изнесем нека начела оне политичке економике која заступа економску народну независност. Овоме сам одељку оставио да та начела изнесем пространије⁷. Сама прилика што сам ја на-

⁷ Carey. Начела друштвене науке. List, скупљени списи.

лазио мане нашем економском стању, гони ме да покажем које би економско стање, бар у теорији, ако га још нема, одговарало науци о народном газдинству.

Да се развије и напредује човечија личност, треба да се удруже много глава и много руку. Кад се људи удруже они живе боље него кад су усамљени. Исто вреди и за народе. Они ће увек пре напредовати, увек ће се пре развити, увек ће им бити боље кад живе у заједници него кад живе сваки за се. И тако смо од првих степена удруживања – породице, општине, племена, народа – дошли до највишег степена, у коме има и највише услова за благостање човеково – до *свемирне заједнице*.

Али се у ту свемирну заједницу не улази кад се хоће, или да кажем тачније: не улази се у свако доба с коришћу за народ. Теорија „постепености” која је у многим приликама врло комична, влада потпуно овде. Док је та теорија просто извртање природних закона и чистих појмова кад својим кобним: „то још није за нас” протестује против слободе и права човекових, она је у овоме случају формула природног закона и добро ће бити народу који је разуме. А ево како је проста:

До *свемирне заједнице* долази се само преко *народне независности*. Који народ није постао економски самосталан, тај нека се постара, па нека најпре дође дотле, а после нека иде у општу заједницу народа. Који народ погреша против овог савета постепености, тај ће у општој заједници бити увек „млађи” а нигда раван члан. Кад би неки народи пре своје независности ступили у општу заједницу, онда би

дошли до општег подаништва и општег кулучења једном најјачем народу. То би било, у друкчијим приликама, друго издање римске царевине.

Ја сам већ казао да народи долазе до независности и одржавају своју независност индустријом. Казао сам и то да трговина, дакле, неограничен саобраћај, живљење у економској свези с другим народима, увек отклања потребу народне индустрије. И сад је јасно извадити поуку: да трговина треба да је ограничена само на набавку оних предмета који се морају доносити, и који се не могу производити (на пример, со, колонијални еспап, итд.), а, међутим, да треба поклонити сву бригу подизању народне индустрије. У први мах овај посао искључује народ из опште заједнице, али он га искључује тако, да би му прибавио услова, да доцније ступи у ту заједницу и да буде у њој раван члан, док трговина истина доводи народ у општу заједницу народа, али му сваким даном одузима све више снаге да у тој заједници живи као раван члан и као друг.

Кад се народ развије и кад он буде имао све што му треба као народу, и кад су такви исти и народи око њега, онда ће они за цело, по природном закону привлачења и удруживања људи, поћи један корак даље и ступити у свемирну заједницу.

Земљораднички народ нема све што му треба да као народ има место у свету, и он не треба да улази у свемирну заједницу док се не постара да прибави што му недостаје. Ако такав народ ступи у неограничен саобраћај с другим развијеним народом, онда ће он само бити слуга томе народу: погледајте Ирску и Индију.

Народности дакле није ништа што би било по свом карактеру егоистично, противно свемирној заједници. Не, баш је народност пут којим се долази до те свемирне заједнице.

Кад народи развију у себи и земљорадњу и индустрију онда ће они бити равни чланови свемирне заједнице, онда ни један од њих неће наћи интереса да се држи несрећне политике сатирања туђе силе.

На који ће начин народ да испуни ове захтеве теорије то је посао практике, посао који ваља предузети управљајући се према приликама места и времена, за шта се не могу постављати правила. Ја се у то нећу ни упуштати.

Има две школе политичке економике. Једна је *космополићска економика*, наука о вредности, којој су људи средства за производњу богатства. Друга је *народна економика*, наука о *производној снази*, којој је богатство једно од средстава за развиће личности.

Прва економика учи народ да се обогати експлоатисањем других народа. На застави друге економике стоје ове речи:

„Најнесрећнија је она полићика која проиоведат уиройашћење туђе снаге. Где је јод ирићисак, ту страдају јодједнако и јобедник и јобећени”.

БИОБИБЛИОГРАФИЈА АНДРЕ НИКОЛИЋА

И површно читање Николићеве студије упућује на закључак да је он аутор с јасним и чврстим ставом (што сведочи о његовој зрелости, иако је био двадесетогодишњак када је написао *Економско стање Србије...*). Он се храбро хвата у коштац с главним питањима, разликујући битно од небитног. При том, он је и искрен (до простодушности) борац против неправде... Да ли су његове идеје остале „глас вапијућег у пустињи” или је Андра Николић био у прилици да их примени у пракси? Да ли је био стратег⁸ и какав је био као „практичар”? Прилика је, на крају, да се обавестимо мало шире о личности, животу и делу Андре Николића.

* * *

⁸ Стари Атињани су имали врло јасну идеју шта треба да карактерише успешног стратега. Према Ксенофону он треба да буде „довитљив, енергичан, пажљив, издржљив и усредсређен, омиљен и строг, непосредан и препреден, опрезан и претворан, спреман да све стави на коцку и да буде жељан свега, штедар и лаком, да улива поверење и да буде сумњичав.”

Владимир Гађиновић за Србе који хоће да мењају постојеће (лоше) стање, да узму националну судбину у своје руке, тј. да буду субјекти историје, романтично поставља греду (*кришерион*) на још виши ниво: „Српски револуционар, ако хоће да победи, мора бити уметник и конспиратор, имати талента за борбу, бити мученик и завереник, човек западник манира и хајдук, који ће заурлати и повести у бој за несрећне и погажене.” Једном речју, *homo paradoxicus...*

Андра Николић је рођен у Београду 23. септембра 1853; умро је у Паризу, 18. септембра 1918. Отац Јосиф, судски чиновник; мати Наталија, сестра Стефана Марковића, министра за време владе кнеза Александра Карађорђевића; браћа: Божидар, Стеван, Ђорђе и сестра Јелисавета. Николић је рано остао без оца. Основну школу (1860–1863) и гимназију (1863–1869) учио је у Београду. У гимназији је био један од оснивача ђачке дружине Српска нада (1868). Године

Крис Лауни (Chris Lowney), бивши језуита и извршни директор у Џ. П. Моргану (J. P. Morgan) разоткрива начела вођства којима се језуити (успешно) воде последњих 450 година:

Самосвеси (разумевање сопствених слабости и снага, вредности и „светоназора”,

Проницљивоси (стално иновирање кроз прилагођавање променљивом свету)

Љубав (снажење других позитивним ставовима који ослобађају њихове потенцијале), и

Хероизам (снажење себе и других херојским амбицијама и приврженошћу изврности) [Lowney 2004].

1869. почео је студије на Техничком факултету, а завршио права (1870–1873). Као студент је прихватио социјалистичке идеје Светозара Марковића. Знао је француски, немачки, енглески и руски. Добио је 1873. награду за светосавски темат *Економско стање Србије у XIV веку* (објављен најпре у вршачко-београдском *Истиоку*, 24. III – 3. V 1873, а потом исте године у Београду у посебној књизи). Неко време био адвокатски писар, затим службеник Државне штампарије, предавач, па суплент београдске реалке (1875–1878). У српско-турском рату (1876–1878) био је административни војни обвезник. Суплент гимназије у Чачку (1878–1880), професор Прве ниже, доцније Треће гимназије у Београду (1881–1883). Године 1880. нуђе на му је катедра историје српске књижевности на Великој школи али је понуду одбио. Убрзо затим одао се политичком раду. Године 1881. постао члан Главног одбора Радикалне странке. За време Тимочке буне (1883) био је ухапшен с осталим члановима Главног одбора у Београду и 6. новембра изведен је пред Преки суд у Зајечару, али је ослобођен. Без службе је провео четири године (1883–1887). Године 1887. у влади радикала и либерала, постављен је за секретара Министарства просвете и црквених послова, затим је био владин посланик у Народној скупштини (1887–1888). После избора за народног посланика 1889. дао је оставку на државну службу. Био је државни саветник (1890–1894), а после државног удара (9. V 1894) је пензионисан. Министар просвете и црквених послова био је четири пута (1890–1892, 1896–1897, 1904–1905, 1906–1909), министар иностраних дела два пута (1893, 1903–1904) и једном заступник мини-

стра правде (1893). За државног саветника враћен је 1900, за посланика Србије у Паризу постављен 1901, за члана Сената 1901. Више пута је, почевши од 1909, био председник Народне скупштине. На том положају затекао га је и Први светски рат (1914). У избеглиштву, у Француској, разболео се и 12. фебруара 1918. поднео је оставку на председничко звање у Скупштини и убрзо после тога умро. Привремено сахрањен у Паризу, 1926. пренет у Београд. Имао је седморо деце. Четворо му је помрло од заразе (1892), а најстарији син Душан погинуо на Сувобору 1914. У животу су му остали син Радоје и кћи Радмила.

Књижевним радом почео се бавити као великошколац. Од покретања *Ошацибине* Николић као стални сарадник је водио рубрику Књижевни преглед (1875–1881). Писао је књижевно-историјске чланке, књижевне критике и приказе. Сарађивао је у листовима и часописима: *Рад* (1874), *Ошацибина* (1875, 1880–1881), *Рад* (1881–1882), *Самоуправа* (1883, 1905, 1911, 1913), *Задруја–календар* (Београд 1885), *Одјек* (1886–1887, 1893, 1896, 1898), *Дело* (1896), *Дневни листи* (1896, 1898), *Мали журнал* (1896, 1912), *Ново време* (1898), *Годишњак СКА* (1900), *Народни листи* (1903), *Народности* (Панчево–Земун, 1903), *Браћимство* (1904), *Српске новине* (1905, 1908), *Нова искра* (1907, 1911), *Полијтика* (1907, 1913, 1926), *Просветиа* (1907–1908), *Учишељ* (1907–1908), *Трибуна* (1913), *Правда* (1913), *Новости* (1913), *Пијемонти* (1913), *Ослобођење* (1928). Уредио је *Басне Досићеја Обрадовића I–III* (1895–1896). Био је члан редакције и уредник *Књижевної йреїледа* часописа *Рад* (1881–1891). С пријатељима покренуо лист *Одјек* (септембар 1884).

Стојану Новаковићу помагао у изради српског дела Миклошићева *Крајкој речника шестī словенских језика* и у припремању IV издања *Српске синтаксе* (1879).

Био је члан Књижевно-уметничког одбора Народног позоришта, члан Књижевног одсека и управе (1896–1901) Српске књижевне задруге. Редовни члан Српске краљевске академије (1897), а 1899. одржао приступну беседу: *О књижевној критџици* штампану у: Андра Николић, *Књижевни радови*. Београд : СКЗ, 1938, 232–246; *О књижевној критџици*. Извод беседе штампан у *Годишњаку СКА* 12 (1898) 140–142.

БИБЛИОГРАФИЈА – *Економско стање Србије у XIV веку*, Београд 1873; *Одговори – разговори њоводом џрилошка Српској синтакси I. Светī. Вуловића. Прејлед I. књије Српских народних џесама*, Београд 1887; Предговор роману Џ. Елиотове *Воденица на Флоси I* (Београд 1904, V–XXII); *Књижевни радови*, Београд 1938.

ПРЕВОДИ – Први рад му је превод с француског Лабишеве комедије *Праx у очи* (извођена 1870). У сарадњи са Светомиром Атанасијевићем превео 1870. с немачког *Слике из физиолоџије* од Бихнера (остало у рукопису). Превео је с француског: *Перишонов џуџ* од Лабиша (1882) и *Кремонски свирач* од Ф. Копеа (1886), и с руског: *Дон Кихој и Хамлеј* од Тургењева (1884). Главни превод Николића је позната *Воденица на Флоси* (*The Mill on the Floss / George Eliot*. – Право име ауторке: Mary Ann Evans): Џ. Елиот: *Воденица на Флоси I–II*, Београд 1894, 1952, 1953, 1962, 1964, 1965, 1966, 1967, 1976, 1979, 1981, 1984, 2011.

ЛИТЕРАТУРА – Ј. Скерлић: Један реалистички роман, *Дело* V, XX, 9, 1898, 77–98; Л.: Приступна беседа г. Андре Николића, академичара, *Нови одјек*, Београд, 31, 1, 1899, 1; Аноним: О књижевној критици. *Бранково Коло* 5 (1899) 381–382; Учитель: Хенрих Сјенкијевић и Андра Николић, *Вечерње новостии* XVII, 317, 1909; С. Ћ(оровић): Андра Николић, *Српске новине*, Крф, LXXXV, 112, 1918, 3; Ј. Продановић: Андра Николић, *La Patrie serbe*, Париз, II, 11–12, 475–478; Ј. Продановић: А. Н., *Гласник Професорској друшћива* IV, 8, 1924, 456–460; Л.: Андра Николић, *Време* VI, 1755, 1926, 4; Д. Лапчевић: Андра Николић, *Полићика* XXX, 6651, 1926, 1–2; П. Поповић: Андра Николић, *Новостии*, Београд, VI, 1758, 1926, 1–2; М. Станојевић: Из последњих дана пок. А. Николића, *Нови живоић*, Београд, VI, 59, 1926, 249–250; Ст. Ст(анишић): Пренос заслужних људи, *Народна йросветйа*, Београд, VIII, 84, 1926, 1; Дим. Ј. Стојановић: Један разговор са пок. Андром Николићем, министром просвете, *Народна йросветйа* XVII, 12, 1934–1935, 2–3; Ж. П. Јовановић: Андра Николић, *Самоу-йрава* LVII, 754, 1938, 3; П. Поповић: Андра Николић, предговор књизи Андра Николић, *Књижевни радови*, Београд 1938, 7–53; Б. Живановић: Андра Николић, *Књижевни радови*, СКГ LV, 8, 1938, 608–614; Б. С. Стојковић: Понешто о књижевној критици Андре Николића, *Правда* XXXIV, 12220, 1938; А.: Андра Николић, *Сйоменица Чачанске реалне ймназије 1837–1937*, Чачак 1938, 136; Р. Димитријевић: XLI коло Српске књижевне задруге, *Гласник Јујословенској йрофесорској друшћива* XIX, 9, 1938–1939, 700–706; Р. Младеновић: Из књижевне историје „Самоуправе”

Самоуправа LXI, 1144, 1941, 11; Л. Лазаревић: Андра Николић, *Мали ѿменик*, Београд, 1933, 256–259; В. Ракић: Необјављени оглед Б. Поповића. *Летњојис Мајице српске* 382 (1958) 499–500; Б. Поповић: А. Николић и „даровитост”. *Летњојис Мајице српске* 382 (1958) 500–511; Г. Ковијанић: *Грађа Архива Србије о Народном ѿозоришћу у Београду*. Београд 1971; П. Протић: Један тренутак историје српске књижевне критике. У: *Сћваралац и ѿолићика*. Београд, Нолит, 1972, 121–129; Д. Вученов: О нашим енциклопедијама. 1. *Прилози за књижевност, језик, исћорију и фолклор* 38 (1972) 320; Предраг Протић: *Светјозар Марковић и реални ѿравац у књижевности*. Нови Сад: Матица српска, Београд: Институт за књижевност и уметност, 1987. (Српска књижевна критика: грађа. књ. 5); И. Грицкат Радуловић: Наука о језику у делатности Академије. *Глас САНУ* 379 (1996) 1–83. (само споменут као члан Лексикографског одсека СКА основаног 12. априла 1893); П. Палавестра: *Исћорија српске књижевне крићике : 1768–2007*. Т. 1–2. Нови Сад: Матица српска, 2008. Т. 1, стр. 102; Т. 2, стр. 858.

БИОГРАФИЈЕ: *Народна енциклопедија СХС* 3, 97–98 (Ј. Продановић); *Минисћри ѿросветје Србије 1811–1918*. Београд 1994. Стр. 94–95; *Leksikon pisaca Jugoslavije M–Nj*, IV, 1997, 701–702 (М. М. Nikolić) – одатле су преузети сви биграфски подаци и већи део библиографских података наведени у завршном делу овог осврта; списак литературе о Николићу после 1997. године саставила је Гордана Радојчић–Костић.

Приредио Часлав Оцић

Лука Лазаревић
АНДРА НИКОЛИЋ

Добро васпитан, даровит, пријатне спољашности, Андра Николић још у нижим разредима гимназије, по казивању његових професора, био је дете које је много обећавало. Читао је доста. Имао је јако памћење. Другови су се збијали око њега; он је владао њима. Никад их није повео странпутицом.

На Великој школи уписао се на правни факултет. Гимназијски професори његови слутили су да ће се Андра одати философским наукама, јер се створило било уверење да су правници нерадни, да им је књига најмање пријатна забава. Андра је најбоље демантовао то тврђење, јер је радио много више него и они другови његови који су отишли на философски и технички факултет. Редовно посећује предавања, улази с вољом у решавање правних проблема. А, поред тога, Андра под утицајем струје коју је у Србију донео Светозар Марковић, прихвата се изучавања социолошких наука. Учи живе језике. Почине да пише.

Кад је Пера Тодоровић покренуо *Раг* 1874. године, Андра му је био сарадник. Књижевни преглед у *Рагу*, који је обрађивао Андра Николић, привлачио је пажњу и старијих и млађих интелектуалаца. Да уочи добре и слабе стране књиге, да то изнесе јасно,

да каже с мало речи, пробраних – то је умео само Андра, боље него ико пре њега, боље него многи, претенциозни критичари после њега. Некад је у оцену неке слабије књиге уносио шалу, која се радо понављала и дуго препричавала.

Прве године (1873) награда за светосавски темат додељена је Андри Николићу за расправу *Економско стање Србије у четрнаестом веку*. Одбор професора Велике школе који је оцењивао поднесене темате, био је необично изненађен овом расправом. У њој се огледала велика интелигенција младог студента (њему је било тек двадесет година), правилно схватање постављеног питања, удубљивање у решење његово, лепа књижевна обрада.

По свршеној Великој школи, правник Андра Николић, не оде ни у суд, ни у полицију, нити и у једно министарство (а свуда би био радо примљен, јер је била оскудица у правницима), већ оде за професора гимназије у унутрашњости, у Чачак. Онда су за гимназијске професоре постављани и правници и техничари, јер није било довољно философа. Ниједна наша гимназија до тог времена није имала наставника за српски језик као што је био Андра Николић. С добрим знањем, с великом љубављу према ученицима, с ретком вештином да ђаке заинтересује за предмет који је предавао, Андра је имао сјајан успех у школи. Завиделе су му колеге на успеху; ученици су били одушевљени младим професором својим.

Такву снагу Министарство просвете није оставило у унутрашњости: Андра је премештен у Београд.

У непосредном додиру с људима напредних политичких мисли, и Андра све више улази у полити-

ку. Приликом организовања политичких партија, Андра је ушао у Радикалну партију. У њој је он јак радник, и као члан Главног одбора партијског и као сарадник на партијским органима, књижевним и политичким.

Савезна влада либералско-радикална уводи Андру за секретара у Министарство просвете.

На изради Устава од 1888. године суделовао је и Андра Николић.

После абдикације краља Милана, Андра улази као посланик у Народну скупштину. И од тада до краја живота биран је за посланика на свима изборима, осим оних под реакционарним владама који су вршени по Уставу од 1869. године.

У свима владама Радикалне странке Андра је био министар просвете, а у једној влади министар иностраних дела. Неко време био је пуномоћни министар и изванредни посланик у Паризу.

За Андру Николића могло се рећи да је на свима положајима био на своме месту. Умео је репрезентовати положај који је заузимао, умео је наћи се у свима приликама. Помало аристократског држања, није одбијао од себе ни оне у гуњу и опанцима, с којима је био у Скупштини, или које је примао у Министарству. Сељаци су гледали у њему великог господина, али и човека који хоће и уме лепо да разговара с њима. То их је и руководило да Андру Николића, кад није на министарској столици, бирају за председника Народне скупштине.

Пријатан у говору, Андра је био најсимпатичнији говорник у Народној скупштини. Њега је с пажњом слушала и опозиција.

Као и многе друге, и Андру Николића политика је отргла од књижевног рада. Он није дао књизи и науци оно што је могао и колико је могао дати; али све што је написао (и преводио) било је од велике вредности.

Намесник Белимарковић рећи ће у једном интимном разговору:

– Не волим га што је радикал, али ми је пријатно слушати га кад говори. Његов ми говор личи на лепу музику. А и зна добро оно о чем говори.

(Мали ѿоменик, Београд 1933, стр. 256–58)

Андра Николић
ЕКОНОМСКО СТАЊЕ СРБИЈЕ
У XIV ВЕКУ

Изворно издање
објављено 1873. године

Издавач
Друштво за привредну историју
Београд, 2012.

За издавача
Проф. др Смиљана Ђуровић

Приредио и њредјовор најисао
Часлав Оцић

Ликовно-јрафичко обликовање
Драган Тадировић

Корекџура
Теа Ђурић

Шџамџа

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

CIP